АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

2

Бакы—1976

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-чү илдән нәшр едилир

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәчмуә)

№ 2 (90)

Апрел—ијун

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына әлавә

БАКЫ — 1976

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 2, 1976.

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

МҮНДӘРИЧАТ

Методика вә тәчрүбә

Д. Мәммәдов. Орта мәктәбдә С. Рүстәмин ше'рләриндә сәнәткарлығын өјрәдилмәси 3
В. Гурбанов. Һәрәки чәдвәлләр вә перфокартлардан сәмәрәли истифадә јоллары 10
М. Гасымов. Синифдәнхарич охунун әдәбијјатын тәдриси просеси илә әлагәләндирилмәси һаггында 16
Н. Абдуллајева. VIII синифдә будаг чүмләләрин тәдрисинә даир 22
А. Хлебникова. Шакирд иншаларынын нөвләри һаггында мәсәләјә даир (мәктуб) 28
Ф. Мәммәдов. Фонетикаја аид бир дәрсин тәшкили . . 35

Ахшам мәктәбләриндә Азәрбајчан дили

С. Ваһидов. Ахшам мәктәбләринин јухары синифләриндә Азәрбајчан дилинин сәмәрәли тәшкили 40

Нәзәри гејдләр

А. Ахундов. Мәсдәр 48
И. Әһмәдов. Фе'ли баглама әсасында јаранмыш зәрфләр һаггында 52

Али мәктәбләрдә Азәрбајчан дили

С. Һүсејнова. Али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә сөзүн чохмә'налылығы үзәриндә ишин тәшкили 56

Шакирдләринизин билијини јохлајын

Ә. Кәлбәлијев. Нитг инкишафы 63

Дидактик материаллар

Ә. Әфәндизадә. Мәнтиги чалышмалар 68
Н. Әһмәдов. Азәрбајчан дили үзрә әјләнчәли дидактик материаллар 72

Консултасија

Гит'әнин хүсусијјәтләри һаггында 79

Рә'јләр вә хүласәләр

Мүәллифләрин јазылары һаггында 87
Сизин китаб рәфиниз 92

Маариф Назирлијиндә

Јени «Нормалар» һаггында өн сөз әвәзи 96
Азәрбајчан дилиндән IV—X синиф шакирдләринин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары . 98

Методика вә тәчрүбә

ОРТА МӘКТӘБДӘ С. РҮСТӘМИН ШЕ'РЛӘРИНДӘ СӘНӘТКАРЛЫҒЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

(С. Рүстәмин анадан олмасынын 70 иллијн мүнасибәтилә)

Дурсун МӘММӘДОВ

(В. И. Ленин адына АПИ)

Азәрбајчан совет ше'ринин тәшәккүлү вә формалашмасында әвәзсиз хидмәтләри олан сәнәткарлардан бири дә С. Рүстәмдир. Орта мәктәбин програм вә дәрсликләриндә халг шаиринин «Чапајев», «Әләмдән нәш'әјә», «Ана вә почталјон», «Тәбризим» вә с. әсәрләри тәдрис олунур.

С. Рүстәм орижинал фәрди үслуба малик гәләм саһибләриндәндир. Онун дәрсликләрдә олан ше'рләри дә јүксәк сәнәткарлыгла јарадылмыш әсәрләрдир.

Шаир Вәтәндаш мүһарибәси мөвзусунда јаздығы әсәрләрдә сијаси лириканын ән камил нүмунәләрини јаратмышдыр.«Голсуз гәһрәман», «Партизан Әли», «Чапајев» белә ше'рләрдәндир. Бу ше'рләрин үмуми пафосунда бир мүбаризлик, дөјүшкәнлик вардыр. Белә әсәрләрдән бири V синифдә тәдрис олунан, «Чапајев» ше'ридир.

Мүәллим Вәтәндаш мүһарибәси гәһрәманы Чапајев һаггында гыса мүсаһибә тәшкил етдикдән вә С. Рүстәмин јаратдығы Чапајев образынын үмуми тәһлилини вердикдән сонра ше'рин бәдии хүсусијјәтләрини изаһ едир.

Ше'рдә Вәтәндаш мүһарибәсинин танынмыш сәркәрдәси В. И. Чапајев бизә әсил халг гәһрәманы кими тәгдим олунур. Әсәр дөјүшчүнүн характеринә ујғун кәлән бир тәрздә гәләмә алынмышдыр.

Вахтилә В. Мајаковски сәтирләри дөјүшчү сыралары илә, гафијәни сүнкү, сөзләри сырави дөјүшчү илә мүгајисә едирди. Бу сөзләр «Чапајев» ше'ринин руһуна чох ујғун кәлир. Чүнки биз ше'рдә дөјүш просесинин бәдии ин'икасыны көрү-

рүк. Гәһрәманын дөјүшчү дәстәсинин аһәнки, гылынчларын тоггушмасы, ат ајагларынын сәси бөјүк бир усталыгла ше'рә кәтирилмишдир. Шаир «ч» сәсләринин тәкрары илә мәзмунлу бир аһәнкдарлыг јаратмышдыр. Әсәрин мәзмун вә идејасынын ачылмасында сәс, сөз тәкрарларындан мәһарәтлә истифадә олунмушдур. Үмумијјәтлә, «Чапајев» ше'ри аллетерасијадан мүвәффәгијјәтли истифадә етмәјин ән көзәл нүмунәсидир.

Мүәллим ше'ри ифадәли охујаркән фонетик-үслуби васитәләр силсиләсиндә самит сәсләрин аһәнкинә кениш јер вермәлидир, чүнки бу хүсусијјәт Азәрбајҹан дили ше'ринин мусигилилијини тә'мин едән ән имканлы васитәдир. Самит сәсләрин тәкрары мисраларын ахыра гәдәр рәван бир аһәнклә охунмасына сәбәб олур.

Чагыл дашлы чајлары Чапајев чапа-чапа
Кечиб, бичир чөлләрдә чар кенералларыны.

Чапај кечир һүчума,
Јел кими чума-чума.
Чап чајлардан чапајым,
Доғсун күнәшим, ајым.

С. Рүстәм бу ше'рдә дүшмән үзәринә үмумхалг һүчумунун мараглы бир мәнзәрәсини јарадыр, бүтүн ел-обаны чәбһә боју һүчума сәсләјир. Кәләчәк хошбәхтлији јалныз бу јолла газанмаг олар:

Чап, о чапсын, мән чапым, сән чап, гој биз дә чапаг,
Чап, кәләчәк күнләрин әлиндән севинч гапаг!

Бурада, әлбәттә, конкрет олараг мәндән, сәндән, ондан сөһбәт кетмир. Үмумијјәтлә, «гој һамы чапсын» шүары ше'рин мәғзини тәшкил едир.

Шаир өз гәһрәманына дәрин бир рәғбәт бәсләјир, бүтүн варлығы илә ону севир.

Мүәллиф онун севинчини дә, јасыны бөлмәјә һазырдыр.

Санырам ки, мәнимдир, онун севинчи, јасы,
Мәним доғма јарамдыр, Чапајевин јарасы.
Санырам ки, ордајам, о ган јанымда ахыр,
Онун ганилә биркә мәним ганым да ахыр...

Бурда шаир **мәнимдир, мәним доғма јарамдыр, мән ордајам, мәним ганым да ахыр...** ифадәләри илә поетик образа өзүнүн һәдсиз доғмалығыны билдирмишдир. Онларын һәр бири ејни идеја вә мәсләкин давамлы јолчуларыдыр.

Ше'рдә дөјүш просеси поетик сөзләр васитәсилә ҹанландырылыр, биз һәмин һадисәләри хәјалымызда ҹанландырыр вә онлары бир анлыга көрән кими олуруг.

Түфәнкләр, пулемјотлар сәсләндикҹә та-та-та..
Јаралылар гачырлар һавадан тута-тута.
Чапајын үзәринә од јағыр, алов јағыр,
Јүксәк нә'рәләрдән јер сағыр, сәма сағыр.

Ше'рдә тәсвир олунан һадисәләрин сонларына јахынлашдыгҹа дәһшәт, ачы тәлаш, тәәссүф һиссләри бир-биринә гарышыр.

Аман Чапај, о гызыл Күнәш батды суларда,
Чапај! Ҹаваб вер, Чапај, сөјлә һардасан, һарда?

Бу мисраларда шаирин бүтүн һисс-һәјәҹаны ифадә едилмишдир. **«Чапај! Ҹаваб вер, Чапај, сөјлә һардасан, һарда?»** бәдии суалы бу ачы тәлаш һиссини даһа да артырыр. Шаир әсәри бу вәзијјәтдә тамамламыр, никбин руһла ше'рә јекун вурур.

Тарих бу дөнмәзләри бурахмады, көлкәдә,
Милјонларча чапајлар јашар бизим өлкәдә.

Бөјүк бир гүрур вә ифтихар һиссилә сәсләнән бу сонлуг ше'рин идеја-бәдии мүндәрәҹәсини дүзкүн ифадә едир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә бүтүн шаирләримиз кими, С. Рүстәм дә совет адамларынын вәтәндашлыг дүнјаларына тохунан, онларда вәтәнпәрвәрлик һиссләрини ҹошдуран әсәрләр јазмышдыр. «Күн о күн олсун ки...», «Дөјүшчүјә мәктуб», «Ана үрәји», «Ана вә почталјон», «Гәһрәманын васијјәти», «Гафгаз ордусу», «416» вә с. ше'рләри аловлу мүһарибә илләринин јадикарыдыр.

X синифдә шаирин «Ана вә почталјон» ше'ри ајрыҹа тәдрис олунур. Мүәллим ше'рдә ана вә почталјон образларынын кениш тәһлилини вермәклә јанашы, бу әсәрин нүмунәсиндә

сүжетли лириканын хүсусијјәтләрини, онун бәдии дил вә үслубуну да өјрәтмәлидир.

Әсәр чох ајдын, садә бир композисија вә сүжетә маликдир. Дөрд һиссәдән ибарәт олан бу ше'рдә заһирән биткин көрүнән бәдии парчалар арасында чох чанлы вә гаршылыглы бир дахили әлагә вардыр. Биринчи һиссәдә чәбһәдәки оғлундан бөјүк бир интизарла мәктуб көзләјән ананын никаранчылығы, икинчи һиссәдә өн чәбһә илә арханы бағлајан, онлар арасында мә'нәви үнсијјәт јарадан почталјонла ананын мүнасибәтләринин тәсвири, үчүнчү парчада ананын оғул дәрдинә почталјон дәрдинин дә әлавә олунмасынын вә нәһајәт, дөрдүнчү һиссәдә почталјонун јенә ананын истәјини јеринә јетирдијинин—оғлундан мәктуб кәтирдијинин шаһиди олуруг.

Ше'рин бә'зи сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин изаһына мүәллим өз мәнтиги охусундан башлајыр вә оху просесиндә диггәти илк нөвбәдә ше'рин ритминә, мелодијасына, чәлб едир. Чүнки бу хүсусијјәт ше'рин чаныдыр. Бу мәсәләдән данышаркән А. Блок јазмышдыр: «Шаир нәдир?—ше'р јазан адаммы? Әлбәттә, јох. Шаир ритмин ифачысыдыр»[1] «Ана вә почталјон» әсәринин ритмини шакирдләрә изаһ етмәк үчүн ше'ри дүзкүн мәнтиги вургу вә аһәнклә охумаг лазымдыр.

Профессор М. Ч. Чәфәров јазыр ки: «Ритм ше'рин ән мүһүм чәһәтидир. О мәһв оландан сонра ше'ријјәт галмыр»[2]. Бу кејфијјәт «Ана вә почталјон » ше'ријјәт хүсусилә јахшыдыр. Шаир бурада нәинки һәр бир мисранын, сөзүн, һәтта һәр бир сәсин дә диггәтлә сечилмәсинә әһәмијјәт вермишдир.

С. Рүстәм бу ше'рдә ананын нәчиблијини, онун инчәлијини, һәссаслығыны ифадә етмәк үчүн инчә саитләрдән даһа чох истифадә едир.

Мәктуб кәтирмәсә дә гој кәлсин, көрәк ону,
Севир бир ана кими бу дәрдли үрәк ону.

Биринчи мисрада инчә саитли һечаларын галынлара нисбәти 10:4, икинчи мисрада исә 9:5-ә нисбәти кимидир. Мүәллим беләә сәчијјәви мүгајисәләрдән нәтичә чыхарыб көстәрир ки, шаир сәсләрин фикри ифадә чаларлығына диггәт јетирмиш ананын характеринә ујғун инчә саитләрдән даһа чох фајдаланмышдыр. Ше'рдә фикрин гүввәтли чыхмасына

---

[1] «А. А. Блокун күндәлији, 1917—1921», М.—Л. 1928, сәһ. 216.
[2] М. Ч. Чәфәров «Фүзули дүшүнүр», Бакы, 1959, сәһ. 217.

сәбәб олан үслуб фигурларындан да усталыгла истифадә едилдијини көрүрүк.

Ше'рдә ифадәлилији, експрессивлији артыран сәс, сөз вә бүтөв мисраларын бәдии тәкрарына раст кәлирик. Шаир охшар сәсләрин тәкрарындан истифадә едәрәк омонимләр, чинаслар јарадыр:

Гәлбиндәки илк јара тәзәјди, бу **илкијди**,
Ону бу һала салан нобарыдды, **илкијди**.

Көрүндүјү кими, һәр ики мисрада «илкијди» сөзүнүн јазылышы вә сәс тәркиби ејнидир. Анчаг һәмин сөзләр ајры-ајры мә'налар ифадә едир. Биринчи мисрада бу сөз ил, заман, икинчидә исә әввәли, илки мә'насында ишләдилмишдир. Бәдии тәһлил заманы шакирдләрин диггәтини ше'рин башланғычы, ортасы вә сонунда нәгәрат шәклиндә тәкрар олунан ашағыдакы мисралара чәлб етмәк лазымдыр:

Дөрд ај варды, ананын көзләри јол чәкирди,
Башга бир дәрди јохду, оғул дәрдијди дәрди.

Бу тәкрир һәм үслуби, һәм дә ше'рин үмуми руһуну ифадә етмәк бахымындан дүзкүн ишләдилмишдир. Ананы нараһат едән, дүшүндүрән, көзүндән јухусуну гачыран да мәһз оғул дәрдидир. Она көрә дә шаир бу сөзүнү тез-тез, һәм дә мүхтәлиф үслуби мәгамларда ишләдир:

...Башга бир дәрди јохду, оғул дәрдијди дәрди
...Бу гоча почталјон да анаја бир дәрд олду.
...Дәрдли ананын артды инди бирә он дәрди,
Бир доғма оғул дәрди, бир дә почталјон дәрди.
Севир бир ана кими бу дәрдли үрәк ону.

Шаир беш мисрада «дәрд» сөзүнү мүхтәлиф үслуби мәгамларда 9 дәфә тәкрар едир. Тәкрирләр тәсвир олунан вәзијјәти дүзкүн әкс етдирир, оғул дәрди чәкән ананын характерини ачмаг үчүн поетик фикрин ифадәчисинә чеврилир.

С. Рүстәм ше'рдә чанлы халг дилинин зәнкинлијиндән, онун нәһајәтсиз үслуб рәнкләриндән мәзмунун тәләбинә

ујғун бир тәрздә гидаланыр. Үслуби чәһәтдән поезија үчүн даһа мүнасиб олан синонимләрдән истифадә едир.

Фикирләр, дүшүнчәләр һәссас гәлбини сыхды.
...Мәктуб алан гоншулар **севинәндә, күләндә,**
...**Үмид, тәсәлли** јағыр меһрибан күлүшүндән
...Гоншулар чыхды евдән **тәәччүблә, һејрәтлә**
...Бундан нечә күн әввәл мәндән **күсән, инчијән.**

Ше'рин сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин тәһлили заманы сәнәт әсәринин хәлгилији, онун милли формаја, милли колоритә малик олмасы көстәрилмәлидир. «Ана вә почталјон» ше'ринин дилиндә бәдиилији артыран, ону даһа ифадәли вә тә'сирли едән идиоматик ифадә, фразеоложи бирләшмәләр ишләдилир. Мәсәлән:

Дөрд ај варды, ананын **көзләри јол чәкирди.**
...**Үрәјимә дамыб** ки, оглум тәләф олмајыб,
...Оғул, оғул,—демәкдән **габар олду дил, ағыз.**
...Галхырды отағындан **дан јери сөкүләндә,**
...Јолуну көзләмәкдән һәр күн **көзү дөрд олду.**

Бу ше'рдә һәр бир сөзүн сонсуз рәнкләри, бу рәнкләрин исә ән инчә чаларлары вардыр. «Ана вә почталјон» әсәринин сәнәткарлығындан данышаркән ше'рин дилиндә тәсвир вә ифадә васитәләринин ишләдилмәсини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Ше'рдә мәчазын садә вә мүрәккәб нөвләриндән јеринә, мәгамына көрә истифадә едилмишдир:

Булудлу сәма иди онун далғын бахышы,
Көзләриндән јағырды бир илк баһар јағышы.
Јахуд:
Көрдүләр ки, почталјон әлиндә мәктуб кәлир,
Елә бил чајнағында тартал ов тутуб кәлир.

Бу парчада ананын бахышларынын булудлу сәмаја, көзләриндән ахан јашын баһар јағышына бәнзәдилмәси, почталјонун әлиндә мәктуб кәтирмәсини тарталын чајнағында ов тутмасына бәнзәдилмәси чох тәбии вә тәсвир олунан вәзијјәт үчүн реал бир вәзијјәтдир. Булудлу сәма пајыз, гыш јағышы да кәтирә биләр, анчаг онун баһар јағышы кәтирмәси даһа

поетикдир, ананын көврәк характеринә ујғун көләм бәдии ифадәдир. Ше'ри сәнәткарлыг бахымындан тәһлил едәркән ананын данышығынын садәлијинә, тәбии вә колоритли олмасына нүмунәләр көстәрмәк лазымдыр.

Ше'рин бәдии хүсусијјәтләринин тәһлили заманы әсәрин дили вә үслубу үзәриндә шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкилинә диггәт јетирилмәлидир. Бәдии әсәрләрин дили вә үслубу үзәриндә апарылан мүстәгил ишләр шакирдләрин естетик тәрбијәсинә мүсбәт тә'сир едир. Бәдии дилин көзәллији өз ифадәсини образлылыгда, ичтимаи варлығын поетик гавранылмасында, бәдии интонасијада, ритмдә вә с. мәсәләләрдә тапыр. Она көрә дә ше'рин тәһлилиндә бу мәсәләләр унудулмамалыдыр. «Ана вә почталјон» ше'ринин тәһлили заманы ашағыдакы мәзмунда ев тапшырыглары верилә биләр:

1. Ше'рин композисијасы вә сүжетинин нечә инкишаф етдијини ајдынлашдырын, әсәри һиссәләрә ајырын.
2. Әсәрдә шаир чанлы халг дилиндән нечә истифадә едир? Мисаллар көстәрин.
3. Метафора, тәшбеһ, епитет вә мүбалиғәләри тапыб јазын вә онларын әсәрә кәтирдији бәдиилији изаһ един.
4. Ајры-ајры мисралардакы фикри гүввәтләндирмәк үчүн һансы тәкрирләрдән истифадә олунур? Мисаллар көстәрин.

Ше'рин сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин тәһлили заманы верилән белә тапшырыглар шакирдләрин әдәби инкишафына, бәдии әсәри дујмаларына, сәнәти баша дүшүб гијмәтләндирә билмәләринә көмәк едир.

> Бир дамла мүрәккәб милјонларла адамларын фикрини ојатмаг үчүн кифајәтдир.
>
> **Ч. Бајрон.**
>
> Гәпикләр манат әмәлә кәтирдији кими, охумаг да билик әмәлә кәтирир.
>
> **В. Дал.**

МЕПК—75

ҺӘРӘКИ ЧӘДВӘЛЛӘР ВӘ ПЕРФОКАРТЛАРДАН СӘМӘРӘЛИ ИСТИФАДӘ ЈОЛЛАРЫ

Вагиф ГУРБАНОВ
(Бакы)

Дәрсин мүасир тәләбләр әсасында тәшкилиндә мүәллимин ахтарычылығы, јарадычылығы, ән сәмәрәли јоллар сечә билмәк бачарығы әсас шәртдир. О чалышмалыдыр ки, үсуллары, иш нөвләрини бир-бирилә мәгсәдәујғун шәкилдә нөвбәләмәк, онлардан даһа мүнасиб оланларыны сечмәк вә с. нәтичәсиндә дәрсләр мараглы кечсин, һәм дә мәнимсәмә просесинин кејфијјәт вә кәмијјәт тәләбләри там тә'мин едилмиш олсун.

Мән дә дәрс дедијим синифләрдә тә'лим ишләринин тәшкилинә мәһз бу бахымдан јанашмаға сә'ј көстәрирәм. Дәрсләримдә һәрәки чәдвәлләрдән вә перфокартла иш үсулундан истифадә саһәсиндә даһа чох вә нисбәтән, зәнкин тәчрүбә әлдә етмәјим мәнә мә'рузәми һәмин мәсәләләр үзәриндә гурмаға әсас вермишдир.

Ики илдән артыгдыр ки, Азәрбајчан дили дәрсләриндә һәрәки чәдвәлләрдән мүвәффәгијјәтлә истифадә едирәм.

Әввәлчә, белә чәдвәлләрин маһијјәти вә тәртиби илә сизи таныш етмәк истәјирәм.

Ара сөзләр вә онларда дурғу ишарәләринин ишләнмәси мөвзусу илә әлагәдар чәдвәли, тәхминән ашағыдакы шәкилдә һазырлајырам. Чәдвәл гырыг хәтләр олан јерләрдән

Нәһајәт,	гатара	нәһ	ајәт,	миник башланды

(4 јердән) гатланыр. Мәһз онун бу хүсусијјәти (гатланма хүсусијјәти) чәдвәли ашағыдакы чүмләләр шәклиндә нүмајиш етдирмәјә имкан верир:

1. Нәһајәт, гатара миник башланды. (Бу заман 3-чү хәтти гатлајыб, 4-чү хәтти исә 2-чи хәтлә бирләшдирмәк лазымдыр).

2. Гатара, нәһајәт, миник башланды. (Бу заман чәдвәли биринчи хәтт үзрә гатлајыб һәмин һиссәни архаја кечирмәк лазымдыр).

Һәмин чәдвәл үчүн, тәхминән, узуну 100 см, ени исә 20 см, олан галын кағыз кәсмәк, јазыны исә һүндүрлүјү 10—12 см. өлчүсүндә јазмаг мүнасибдир.

Көстәрдијим еjни чәдвәлләрдән мүвафиг дәрсләрдә модал сөзләр, сөзләр арасында әлагә мәсәләсиндән данышаркән дә истифадә едирәм.

Һәрәки чәдвәлләри мухтәлиф васитәләрлә нүмајиш етдирмәк мүмкүндүр. Ән јахшысы, онлары дәмирдән дүзәлдилмиш лөвһә үзәринә мүвафиг өлчүдә олан магнит парчалары илә «пәрчимләмәкдир». Бу васитә илә һәрәки чәдвәлләри истәнилән шәкилдә нүмајиш етдирмәк техники чәһәтдән чох асан олур.

Мән һәрәки чәдвәлләрдән ән чох чәтин гајдаларын вә мөвзуларын тәдриси просесиндә истифадә едирәм. Мәсәлән, исимләрдә шәхс вә мәнсубијјәт шәкилчиләри, тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр, фе'лин нөв шәкилчиләри, фе'лин тәсрифләнән вә тәсрифләнмәјән формалары, сифәтлә зәрфин, тә'јинлә зәрфлијин, сону самитлә битән исимләрдә јијәлик һал шәкилчисинин икинчи шәхсин тәкиндә мәнсубијјәт шәкилчиси илә мүгајисәси, мухтәлиф нитг һиссәләри кими ишләнән сөзләр (исим, сифәт, зәрф, гошма вә с.), тә'јини сөз бирләшмәләри, тәләффүзү јазылышындан фәргли сөзләр вә с.

Инди исә һәрәки чәдвәлләрдән истифадә јолларына даир бир-ики нүмунә илә таныш олаг.

Биринчи нүмунә. VII синифдә «Ара сөзләр»и кечәркән јени дәрсин изаһы просесиндә «Нәһајәт, гатара миник башланды» чүмләсиндән ибарәт чәдвәли нүмајиш етдирдикдән сонра белә бир мүсаһибә апарырам:

М.—Ким дејәр, бу чүмләдә һансы сөзүн лексик мә'насы јохдур?

Ш.—«Нәһајәт» сөзүнүн.

М.—Ким бу сөзүн морфоложи мә'насыны изаһ едәр?

Ш.—«Нәһајәт» сөзү морфоложи мә'насына көрә модал сөздүр.

М.—Бу сөзү даһа һансы сөзлә әвәз етмәк олар?

Ш.—«Нәһајәт» сөзүнү «ахыр ки» сөзү илә әвәз етмәк олар.

Чәдвәли бир даһа «Гатара, нәһајәт, миник башланды» вә «Нәһајәт, гатара миник башланды» шәклиндә нүмајиш етдирдикдән сонра шакирдләрин мүшаһидәләринә әсасән ашағыдакы нәтичәләрин чыхарылмасына наил олурам:

1) «Миник башланды» чүмләнин хәбәри, «Гатара»—тамамлыгдыр, «нәһајәт» исә морфолокијадан өјрәндијимиз кими, модал сөздүр.

2) Бу сөз чүмләдә ифадә олунан фикрә мүнасибәт билдирир.

3) Модал сөзләр хитаблар кими чүмләнин әввәлиндә, ортасында вә ахырында ишләнә билир.

4) Модал сөзләр чүмләдә башга сөзләрлә табелилик әлагәсинә кирә билмәдији үчүн чүмлә үзвү ола билмир. Чүмләдәки вәзифәсинә көрә бунлар ара сөзләр адланыр.

Ара сөзләрин мә'на нөвләри вә синонимлији һаггында мә'лумат вермәк үчүн шакирдләрин диггәтини 1968-чи илдә «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмыш «Ара сөзләр» адлы грамматик чәдвәлә чәлб едирәм. Бу чәдвәл үзрә онлары ашағыдакы мәгсәдләр үзрә дүшүндүрмәјә тәһрик едирәм. (Суаллар васитәсилә).

1) Шакирдләр гурдуглары чүмләләрдә мүхтәлиф мә'на нөвләринә аид олан ара сөзләри онларын синонимләри илә әвәз едә биләрләрми?

2) Бунлардан чохунун чүмлә үзвү кими ишләнә билмәсини, јә'ни бу чүр сөзләрин әсас нитг һиссәләриндән төрәдијини дәрк едирләрми?

Әлбәттә, шакирдләр ејни сөзләри мүхтәлиф мә'нада—һәм ара сөз, һәм дә чүмлә үзвү кими ишләтмәклә чәтинлик чәкмирләр, чүнки онлар VI синифдә «Модал» сөзләри өјрәнәркән белә мүгајисәләрлә таныш олмушлар. Бунунла белә шакирдләрә ики чүмлә: **Демәк, «Үфүгдә парылты» һәрби идман ојунунда бизим мәктәб јенә биринчи јери тутду** вә **Мәним вәзифәм вәзијјәти сизә олдуғу кими демәкдир,** нүмунә көстәриб, **һәмин чүмләләрдә демәк сөзүнүн грамматик функсијасына шакирдләрин диггәтини чәлб едирәм.** Бунунла јанашы, онлара һәмин чүмләләрә ујғун чүмләләр сечмәји (вә ја сөзләрдән тәртиб етмәји) тапшырырам.

Мәнимсәмәни перфокартла јохламаг үчүн тапшырығын шәртини әввәлчә шакирдләрә белә изаһ едирәм: Ашағыдакы чүмләләрдә «дүзү», «дејәсән», «демәли» сөзләрини ара сөз кими гәбул етсәниз «А» илә, чүмлә үзвү кими гәбул етсәниз «Б» илә ишарә един. (Чүмләләр галын кағыз үзәринә јазылыб лөвһәдән асылыр).

1. Дүзү, әввәлләр Күлшәнин һүнәринә чохлары һеч инанмырды.

2. Гызлар архлары кол-косдан, дүзү исә даш-кәсәкдән тәмизләјирдиләр.

3. Дејәсән, Күлшән һәр күн сәһәрин көзү ачылмамыш саһәјә чыхырды.

4. Беләләринә дејәсән, һалал олсун сизә ананызын сүдү!

5. Меһрибан ана! Сизә демәли сөзүм чохдур.

6. Демәли, Таһири Бакыја кәтирмәкдә Чәмил сәһв етмәмишди.

Перфокарт чалышманын нәтичәси мүәјјән етмәјә имкан верир ки, һәрәки чәдвәл үзәриндә изаһ олунмуш јени материалы шакирдләр дүзкүн вә асан мәнимсәјирләр.

Мүасир дәрс мүәллимдән тә'лим просесини интенсивләшдирмәји, јә'ни вахтдан сәмәрәли истифадә етмәји тәләб едир. Бөјүк педагог Н. К. Крупскаја јазырды: «Дәрси елә апармаг лазымдыр ки, бүтүн вахт әрзиндә ишдә бүтүн синиф иштирак етсин» («Вопросы обученија без отрыва от производство», Москва, 1960, сәһ. 100).

Гејд етмәк лазымдыр ки, дәрсдә шакирдләри мүәјјән мәсәлә әтрафында дүшүндүрүб ишләтмәк нә гәдәр вачибдирсә, көрүлән ишин нәтичәсини јохлајыб мүәјјәнләшдирмәк дә бир о гәдәр зәруридир. Бу мә'нада перфокарт әкс-әлагә васитәсидир. Бир дә перфокарт үчүн сечилән чалышмалар мүгајисә пријомуна әсасландығындан шакирдләрин тәфәккүрүнү формалашдырмагда бөјүк дидактик әһәмијјәтә маликдир. Мән белә чалышмалардан верилән һәм јени билилкләри мөһкәмләндирмәк, һәм дә шакирдләрин билијини гијмәтләндирмәк мәгсәдилә истифадә едирәм.

Икинчи нүмунә. IV синифдә «Исмин шәхсләрә көрә дәјишмәси» мөвзусуну кечәркән үзәринә «шакирд», «гајығчы», «агроном», «һәким», «нашаатчы» сөзләри вә исмин бүтүн шәхс шәкилчиләри јазылмыш һәрәки чәдвәлин сөзләр јазылмыш тәрәфини лөвһәдә нүмајиш етдириб, бу сөзләрә һал вә чәм шә-

килчиләрини артырмағы тапшырырам. Чавабдары динләдикдән сонра шакирдләрә белә бир суалла мүрачиәт едирәм:—Ким бу исимләрә шәхс шәкилчиләри артырар?

Ән јахшы шакирдләр белә, суала дүзкүн чаваб верә билмирләр; онлар һәмин сөзләри јалныз мәнсубијјәт шәкилчиләри илә ишләдирләр. Одур ки, чәдвәли гатлајыб-ачмагла сөзләрә бүтүн шәхс шәкилчиләрини «артырмағым» шакирдләрдә хүсуси мараг ојадыр. Ахырда дәрси мүсаһибә илә мөһкәмләндирирәм.

М.—Ким дејәр, һансы исимләрә исмин биринчи вә икинчи шәхс шәкилчиләри артырмаг олар?

Ш.—Ким суалына чаваб верән исимләр һәр үч шәхсә көрә шәхс шәкилчиләрини гәбул едир.

М.—Һансы исимләр јалныз үчүнчү шәхс шәкилчиләрини гәбул едә билир?

Ш.—Нә? вә һара? суалларына чаваб верән исимләр анчаг үчүнчү шәхсин тәки вә чәминин-дыр,-дир,-дур,-дүр шәкилчиләрини гәбул едә билир.

М.—Исмин биринчи вә икинчи шәхс тәкинин шәкилчиләри нечә чүр јазылыр?

Ш.—Ики чүр.

Үчүнчү нүмунә. V синифдә «Исмин јијәлик һалы»нын шәкилчисини икинчи шәхс мәнсубијјәт шәкилчиси илә мүгајисәдә һәрәки чәдвәллә белә изаһ едирәм:

Сәнин	Кита Гәлә Дост	бын мин ун	Чилди Учу Көһнәси

Чәдвәли әввәлчә «Китабын чилди» шәклиндә ачыб көстәрир вә дејирәм ки, бу бирләшмәдә **-ын** шәкилчиси јијәлик һал шәкилчисидир, саһиблик мә'насыны билдирир; «сәнин китабын» бирләшмәсиндә исә **-ын** мәнсубијјәт шәкилчисидир. «Гәләмин учу» сөз бирләшмәсиндәки **-ин** јијәлик һал шәкилчисидир, саһиблик билдирир, «сәнин гәләмин» сөз бирләшмәсиндәки икинчи тәрәфин **-ин** шәкилчиси исә мәнсубијјәт шәкилчисидир...

«Исмин тә'сирлик һалы» мөвзусунун тәдрисиндә дә һәрәки чәдвәлдән истифадә јахшы нәтичә верир.

Үзәриндә «Колхозун бағы», «беләмәк» сөзләри јазылмыш чәдвәли ики чүр: «колхозун бағы» вә «бағы беләмәк» шәклиндә нүмајиш етдириб белә бир суал-чаваб апарырам:

М.—Ушаглар, «колхозун бағы» сөз бирләшмәсиндәки -ун вә -ы шәкилчиләринин мә'наларыны ким изаһ едәр?

Ш.—-ун јијәлик һал шәкилчиси,-ы исә III шәхсин мәнсубијјәт шәкилчисидир.

М.—«Бағы беләмәк» бирләшмәсиндәки -ы шәкилчисинин грамматик мә'насыны ким изаһ едәр?

Ш.—Бу бирләшмәдә-ы тә'сирлик һал шәкилчисидир; мәсәлән, **вәтәни севмәк, јолдашы сәсләмәк вә с.**

Бир нечә иллик тәчрүбәмдән гәти гәнаәт әлдә етмишәм ки, һәрәки чәдвәлләрдән Азәрбајчан дили дәрсләриндә сәмәрәли истифадә етмәк шакирдләрдә дәрсә марағы артырыр, онларда мүстәгиллик, тәшәббүскарлыг, јарадычылыг мејлләрини күчләндирир. Елә бунун нәтичәсидир ки, онлар өзләри дә һәрәки чәдвәлләр тәртиб етмәјә хүсуси һәвәс вә сә'ј көстәрирләр. Бу исә грамматикадан мүвафиг мөвзулары шакирдләрин даһа дәриндән мәнимсәмәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Китаб о заман јахшыдыр ки, онун мүәллифи јазмалы олдуғунун һамысыны јазсын, нә лазымдырса јалныз ону јазсын, нечә лазымдырса јалныз елә јазсын.

Аристотел

Јахшы китаблары охумаг кечмишин ән јахшы адамлары илә сөһбәт етмәк демәкдир. Бу һәм дә елә бир сөһбәтдир ки, о адамлар бизә өзләринин јалныз ән көзәл фикирләрини дејирләр.

Р. Декарт

МЕПҚ—75

СИНИФДӘНХАРИЧ ОХУНУН ӘДӘБИЈЈАТЫН ТӘДРИСИ ПРОСЕСИ ИЛӘ ӘЛАГӘЛӘНДИРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Мәтләб ГАСЫМОВ
(Фүзули рајону)

М. Горки јазмышдыр: «Китаб инсан руһунун мүгәддәс јазысыдыр». Әлишир Нәваи демишдир: «Дүнјада китабдан әзиз дост јохдур». В. Белинскидә исә охујуруг: «Јахшы китабхана ән бөјүк хәзинәдир». Мәшһур шәхсијјәтләрин бу вә буна бәнзәр фикирләри илә мүталиәнин, синифдәнхарич охунун һәјати бир кејфијјәт олдуғуну јада салмаг кифајәтдир.

Методик әдәбијјатда синифдәнхарич оху һаггында чох јазылара тәсадүф едилир. Лакин, тәәссүф ки, ону тәдрис просеси илә әлагәләндирмәк мәсәләсинә аз тохунулур. Бир-ики конкрет мисал көстәрәк.

«Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси» (Маариф» нәшријјаты, 1966) китабында «Әдәбијјат тәдрисинин тәшкили» адлы бөлмәдә Ч. Әһмәдов јолдаш әсасән «Синифдәнхарич охуну һесаба алан дәрсләрин тәшкили» үзәриндә дајаныр. О, һаггы олараг гејд едир ки, «шакирдләрин мәчбури мүталиәләринә програм үзрә ајры-ајры синифләр үчүн мүәјјәнләшдирилмиш әсәрләрин синифдәнхарич охунмасы да дахил едилир». Бу бөлмәдә V—VIII синифләрдә синифдәнхарич охуја ајрылмыш дәрсләрин тәшкили мәсәләси үзәриндә дајанан мүәллиф нәдәнсә охунун тәдрис просеси илә әлагәләндирилмәси мәсәләсинә тохунмур.

Мүәллиф З. Әлијева «VII синифдә әдәбијјат дәрсләри» китабында «Синифдәнхарич вахтларда Солтан Нәчәфов вә Мүхлис Чәнизадәнин ифасында вала јазылмыш әсәрләрин динләнмәси» мәсәләсинә диггәти чәлб етмәклә мәһдудлашыр. «VIII синифдә әдәбијјат дәрсләри» китабында да (З. Сәмәдов, Һ. Ејвазов, 1971) синифдәнхарич охунун тәдрис просеси илә әлагәләндирилмәси мәсәләси мүәллифләрин диггәтини чәлб етмәлидир.

Үмумијјәтлә, елми-педагожи әдәбијјатда бу мәсәлә һәлә дә өз кениш шәрһини көзләмәкдәдир.

1971-чи илин сентјабрындан башлајараг биз Фүзули рајонунун Кечәкөзлү кәнд орта мәктәбиндә синифдәнхарич охуну тәдрис просеси илә (әдәбијјат дәрсләри илә) әлагәләндирмәк мәсәләсинә хүсуси диггәт јетирмиш вә һәмин саһәдә мүәјјән тәчрүбә әлдә етмишик. Бурада мән һәмин тәчрүбә илә әлагәдар сөһбәт ачмағы гаршыја мәгсәд гојмушам.

Синифдәнхарич охунун тәшкилинә дәрс илинин сон күнләриндән башлајырам. Јај тә'тилиндән әввәл, шакирдләрә, јени дәрс илиндә охујачаглары китабларын тәхмини сијаһысыны верирәм. Онлара тапшырырам ки, бош вахтларда бәдии әдәбијјат адамын ән јахшы һәмсөһбәтинә чеврилир. Мән шакирдләрә изаһ едирәм ки, әдәбијјат фәнниндән јүксәк билијә јијәләнмәк үчүн тәкчә синифдә өјрәниләнләрлә кифајәтләнмәк олмаз. Мүнтәзәм олараг мүталиә етмәк лазымдыр.

Мән бу мәсәләјә бир дә дәрс илинин әввәлиндә гајыдырам.

Һәр ил дәрс илинин әввәлиндә мәктәб вә колхоз китабханалары илә әлагә јарадырам. Шакирдләрин шәхси китабханаларыны нәзәрдән кечирир, онларын зәнкинләшмәси мәсәләсинә диггәти артырырам. Ибтидаи синифләрдән јухарыја тәзәчә кечәнләрин шәхси китабханаларыны гајдаја салмагда онлара мәсләһәтләр верирәм.

Синифдәнхарич охунун бөјүк әһәмијјәтини шакирдләрә чатдырмаг вә бу ишә онларда марағы даһа да гүввәтләндирмәк үчүн дәрс дедијим синифләрдә әдәбијјатдан илк дәрси мараглы гурмаға хүсуси сә'ј көстәрирәм. Һәмин дәрсдә синифдәнхарич мүталиә илә әлагәдар лазыми мәсәләләрдән дә сөһбәт ачырам. Мәсәлән, IV синифдә шакирдләрә изаһ едирәм ки, әдәбијјат мәктәбдә өјрәнилән ән әсас фәнләрдән биридир. Лакин унутмаг олмаз ки, бу фәнни тәкчә синифдә кечилән әсәрләри охумагла өјрәнмәк олмаз.

Програмда көстәрилмәјән мүәјјән бәдии әсәрләрлә әлагәдар мүталиәјә вәрдиш етмәк мүвафиг гәзет вә журналлары мүнтәзәм изләмәк, телевизија вә радиода әдәби-бәдии верилишләрә мараг көстәрмәк вә с. дә әдәбијјаты јахшы өјрәнмәкдә мүһүм шәртдир. Биз буна да мүталиә вә ја синифдәнхарич оху дејирик.

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

Шакирдләрдә синифдәнхарич оху һаггында ајдын тәсәввүр јаратдыгдан сонра онлара I рүб үчүн синифдәнхарич охуја аид әдәбијјатын тәхмини сијаһысыны јаздырырам. Мәктәб вә совхоз китабханасында олмајан китаблары башгасы илә әвәз етмәк һаггында мәсләһәтләр верирәм. Һәр рүбүн сонунда нөвбәти рүб үчүн синифдәнхарич охунун дәгигләшдирилмиш сијаһысыны бир даһа шакирдләрә чатдырырам. Бүтүн синифләрдә ишләри бу гајдада тәшкил етмәјә сә'ј көстәрирәм.

Синифдәнхарич охуну әдәбијјатын тәдриси просеси илә әлагәләндирмәјин ики нөвүндән истифадә етмәјә чалышырам: а) конкрет әлагәләндирмәдән; б) үмуми әлагәләндирмәдән.

Конкрет әлагәләндирмәдә ајры-ајры мөвзуларын әлагәләндирилмәси диггәт мәркәзиндә дурур. Үмуми әлагәләндирмә заманы исә мүәллим бир нечә мөвзуја тохуна биләр. Бу, мүәллимдән јүксәк нәзәри һазырлыг тәләб едир. Конкрет олараг бә'зи мөвзуларын синифдәнхарич оху илә әлагәләндирилмәси үзәриндә дајанмаг истәјирәм.

V синифдә «Бакы фәһләләринә» ше'рини тәдрис едәркән, мөвзуну Сабирин ше'рләри илә ашағыдакы шәкилдә әлагәләндирирәм.

—Ушаглар, билирсиниз ки, Сабир ингилаби сатиранын банисидир, онун әсәрләриндә тәнгид һәдәфи милјонерләр, авамлар, руһаниләр вә үмумијјәтлә, һәјатын бүтүн мәнфиликләрдир. Сиз Сабирин һансы ше'рләрини охумушсунуз?

Бу суала чаваб олараг шакирдләр «Буз», «Әкинчи». «Охутмурам, әл чәкин», «Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим вар?» вә с. ше'рләри охудугларыны билдирирләр. Сонра гејд едирәм ки, бу сатираларын әксәријјәтиндә характерик чәһәт будур ки, Сабир типләрин өзләрини өз дилләри илә ифша едир. Бу өзүнүифша тәрзи Сабир үслубунун өзүнәмәхсуслуғундан доғур. Онун сөзүнүн кәсәрини һејрәтамиз дәрәчәдә артырыр.

Елә баша дүшүлмәсин ки, синифдәнхарич охуну тәкчә тәдрис олунан әсәрлә дәрс просесиндә әлагәләндирирәм. Бу мәсәләни һәлл етмәк үчүн әлавә мәшғәләләрдән, синифдәнхарич мәшғәләләрдән, охунун һесаба алынмасына һәср олунмуш саатлардан кениш истифадә едирәм.

VII синифдә Н. Хәзринин «Күнәшин бачысы» поемасындан парчалар верилмишдир. Һәмин синифдә синифдәнхарич

оху үчүн шаирин «Хатирәләр чығырыјла» китабы нәзәрдә тутулмушдур. Лакин мән «Хатирәләр чығырыјла» китабынын әвәзинә синифдәнхарич оху үчүн шаирин «Ики хәзәр», «Сумгајыт сәһифәләри» вә «Күнәшин бачысы» поемаларыны охумағы тапшырырам. «Күнәшин бачысы» поемасындан парчалары тәдрис едәркән шакирдләрә изаһ едирәм ки, шаирин јарадычылығында әмәк мөвзусу хүсуси илһам вә сәнәткарлыг чәһәтдән мүвәффәгијјәтлә ишләнмишдир. Әкәр «Күнәшин бачысы» поемасы әфсанәви гәһрәман, Мил дүзүнүн шөһрәти, республикамызда илк сүрүчү-механикләрдән бири олан Севил Газыјеванын әмәк һүнәринә вә фачиәли өлүмүнә һәср олунмушдурса, «Ики Хәзәр»дә дәниз нефтчиләринин әмәјинин тәрәннүмүнү, «Сумгајыт сәһифәләриндә» исә кәнчлик шәһәри олан Сумгајыты вә онун харигәләр јарадан әмәк адамларынын портретини көрүрүк. Јери кәлмишкән ону да гејд едирәм ки, һәмин поемалардан икиси—«Күнәшин бачысы» вә «Ики Хәзәр» Үмумиттифаг Ленин комсомолу мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр.

«Күнәшин бачысы» поемасыны тәдрис едәркән шаирин бә'зи лирик ше'рләри, тәбиәт ше'рләри вә «Сәјаһәт дәфтәриндән» олан ше'рләринә дә тохунурам. Гејд едирәм ки, шаирин әмәк мөвзусунда јазылмыш әсәрләри онун бөјүк вәтәнпәрвәрлијинин образлы тәзаһүрү олдуғу үчүн гијмәтлидир. Вәтән шаир үчүн һәр шејдән әзиздир. О, сәјаһәт күнләриндә јаздығы кичик бир ше'рдә буну көзәл ифадә етмишдир:

Көнлүм ајрылмајыр өз баһарындан,
Илһам баһарындан, сөз баһарындан,
Дејирәм Вәтәнин бирчә гыш күнү,
Јахшыдыр гүрбәтин јүз баһарындан.

Шаир әмәји, әмәк адамларыны она көрә тәрәннүм едир ки, әмәк Вәтәни шөһрәтләндирмәк үчүн бөјүк бир васитәдир.

Бу синифдә шаирин Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүш «Дәниз зирвәдән башланыр» вә «Ше'рләр» китабларында да сөһбәт ачмаг мараглы олур.

VIII синифдә «Шифаһи халг әдәбијјатынын жанрлары» мөвзусуну да синифдәнхарич оху илә әлагәләндирмәк үчүн мүәллимин имканлары кенишдир. Мән бу мөвзунун тәдрисинә, тәхминән, ашағыдакы мә'луматла башлајырам.

—Ушаглар, сиз билирсиниз ки, шифаһи халг әдәбијјаты чох гәдим бир тарихә маликдир. Бу әдәбијјатын јарадычысы

халгдыр. Бу әдәбијјатын мөвзусу чох кениш вә әһатәли, жанрлары исә мүхтәлифдир. Шифаһи халг әдәбијјатынын жанрлары дедикдә, дастанлар, нағыллар, ашыг гошмалары, бајатылар, аталар сөзләри, тапмачалар, јанылтмачлар, лајлалар, сајачы сөзләри вә с. нәзәрдә тутулур.

Јухарыда адыны чәкдијим мөвзунун тәдрисини синифдәнхарич оху илә әлагәләндирмәји сәмәрәләшдирмәк үчүн мән дәрслик вә мүнтәхәбатда верилмиш фактик материала истинад етмәмәји үстүн тутурам.

Аталар сөзләриндән данышаркән онларын мә'на чаларлары үзәриндә кениш дајанмаг үчүн характерик мисаллар сечирәм. Мәсәлән, «јаз гышындан бәлли олар, гыз гардашындан», «Јај ағзында, сел ағзында дүшәркә салма». Бу типли аталар сөзләриндәки бөјүк дахили мә'наны шакирдләрә баша салырам.

Бајатылардан данышаркән дөрд мисрада онларын там, биткин бир фикри ифадә етмәси үзәриндә хүсуси олараг дајанып вә буну шакирдләрин әввәлчәдән сечдикләри нүмунәләр әсасында изаһ едирәм. Мәсәлән,

Әзизинәм, јүз ләли,
Сәрраф сечәр јүз лә'ли,
Намәрд оғлу мәрд олмаз,
Јүз ағыз ач, јүз ләли.

«Шифаһи халг әдәбијјатынын жанрлары» мөвзусунун тәдрисинә башламаздан әввәл, шакирдләрә шифаһи халг әдәбијјатынын нүмунәләриндән топламағы тапшырыр вә дәрси данышаркән һәмин материаллара истинад етмәли олачагларыны билдирирәм. Бу, синифдәнхарич оху тәдрис просеси илә еффектли әлагәләндирмәјә тә'сир көстәрир.

X синифдә «Вагиф» драмыны тәдрис едәркән синифдәнхарич охуну тәдрис просеси илә ашағыдакы шәкилдә әлагәләндирирәм. Гејд едирәм ки, «Вагиф» драмындан әввәл С. Вурғун бөјүк шаирә «Шаирин өлүмү» адлы бир ше'р дә һәср етмишдир. Она «Вагиф, еј ше'римин көнүл дастаны,»— дејә мүрачиәт етмишдир. Сонра әлавә едирәм ки, С. Вурғун өз тарихи драмларыны ја мүһарибә әрәфәсиндә, ја да мүһарибә дөврүндә гәләмә алмышдыр. Бу һеч дә тәсадүфи һал һесаб олунмамалыдыр. Шаир дејир:

Олмазмы гылынчда зәка гүдрәти,
Зәкада бир гылынч кәсәри олсун («Инсан»).

Тәрлан ојлағында сар ола билмәз («Вагиф»).

Силаһ көтүрмәсә пролетариат,
Јенә өз јериндә сајачаг һәјат. («Ханлар»)

С. Вурғун тарихи мөвзулара биләрәкдән мүрачиәт едир. О, халга өз гәһрәман кечмишини хатырлатмаг истәјир.

Шаир охучуја ишарә етмәк истәјир ки, сәнин ата вә бабаларын мәрд вә икид адамлар олмушлар. Сонра шакирдләрә јухарыда адларыны чәкдијим әсәрләри охумағы мәсләһәт көрүрәм.

Мән Азәрбајчан дили дәрсләрини дә, јери кәлдикчә, синифдәнхарич оху үчүн төвсијә олунмуш материалларла әлагәләндирмәјә диггәт јетиририрәм. Мәсәлән, инша јазылар үзрә иш апараркән шакирдләри синифдәнхарич оху илә әлагәдар биликләриндән истифадә етмәјә сәфәрбәр едирәм. «Мәним севдијим әдәби гәһрәманлар», «Гардашдыр елләримиз», «Ел билир ки, сән мәнимсән», «Мәним арзум», «Гәһрәманлар унудулмур» вә с. мөвзулар үзрә апардығым иншаларда бу, өзүнүн бариз әксини тапа билир.

Синифдәнхарич охуну тәдрис просеси илә әлагәләндирмәкдә мәдәни-күтләви тәдбирләрин вә синифдәнхарич башга ишләрин дә ролу аз дејил. Бу мәгсәдлә мән әдәби дәрнәкләрдән, бәдии өзфәалијјәт дәрнәјиндән, әлавә мәшғәләләрдән кениш истифадә едирәм. Мәктәб радио говшағынын фәалијјәти дә бу ишдә бөјүк имканлара маликдир. Фашист Алманијасы үзәриндә гәләбәмизин 30 иллији әрәфәсиндә һазырлајыб һәјата кечирдијимиз «Оғул көзләр аналар» адлы радиомонтаж һәмин кадрлардан истифадәнин сәмәрәлилијинә мисал ола биләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, мүзакирәләр, диспутлар, мүсабигәләр дә синифдәнхарич охуну тәдрис просеси илә әлагәләндирмәк үчүн мүәллимин гаршысында бөјүк имканлар ачыр.

VIII СИНИФДӘ БУДАГ ЧҮМЛӘЛӘРИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Набат **АБДУЛЛАЈЕВА**
(В. И. Ленин адына АПИ)

Шакирдләрин шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк мәсәләси һәмишә мәктәбләримизин гаршысында дуран мүһүм проблемләрдән бири олмушдур. Биз бу мәгаләдә һәмин проблемлә әлагәдар конкрет бир мәсәләдән—будаг чүмләләрин тәдриси заманы нитги әлванлашдыран имканлардан сөһбәт ачачағыг.

Һәр бир грамматик гајда өјрәдиләркән мүәллим биринчи нөвбәдә нәзәрә алмалыдыр ки, шакирд бундан өз нитгиндә нә заман вә нечә истифадә етмәјин мәгсәдәујғун олдуғуну дәрк етсин. Бу бахымдан табели мүрәккәб чүмләнин бу вә ја дикәр нөвү һаггындакы нәзәри материалы шакирдләрә јалныз әзбәрләтмәк һеч бир әмәли әһәмијјәт кәсб едә билмәз. Мүәллим будаг чүмләләри она ујғун фе'ли тәркибләрлә гаршылашдырараг өјрәдәрсә, бу, бир тәрәфдән, һәмин дил фактыны нәзәри чәһәтдән мәнимсәтмәјә, дикәр тәрәфдән ејни бир фикри ифадә етмәк үчүн һәм садә, һәм дә мүрәккәб конструксијалы чүмләләрдән истифадә едә билмәк бачарыглары ашыламаға имкан јаратмыш олар.

Нитги чазибәдар едән, она рәнкарәнклик верән ону әлванлашдыран васитәләрдән бири синонимләрдир. Азәрбајчан дилинин грамматик гурулушунда бу васитәнин мүһүм ролу будаг чүмләләрлә фе'ли тәркибләр арасындакы синоним мүнасибәтләрдә дә өзүнү бариз шәкилдә көстәрир. Орта мәктәбдә (VIII синифдә) бу мүнасибәтләрин шакирдләрә өјрәдилмәсиндә ики јолдан истифадә етмәк мүмкүндүр: а) мөвчуд дәрсликдә верилмиш тапшырыглардакы

мүрәккәб чүмләләри садә чүмләләрә чевирмәклә; б) ејни бир фикри һәм будаг чүмлә, һәм дә фе'ли тәркиблә ифадә етмәклә.

Бу заман мүәллим шакирдләрин мүстәгил ишләмәләринә даһа чох шәраит јаратмалыдыр. Будаг чүмләләрин тәдриси заманы мүәллим дәрсликдә верилмиш мүвафиг чүмләләрдән бир чохуну садә чүмләјә чевирмәк үзрә иш апарыр. Мәсәлән, «Он беш күндән чох иди ки, Чаны кишн һәр ики оғлундан мәктуб алмырды». Чаны кишинин һәр ики оғлундан мәктуб алмадығы он беш күндән чох иди». «Јахшы оларды ки, өзүнүз сәһијјә мәнтәгәсинә дәјәсиниз». Өзүнүзүн сәһијјә мәнтәгәсинә дәјмәјиниз јахшы оларды.

«Сизә дә мәсләһәт көрүрәм ки, өз ихтисасыныза бир гәдәр мәс'улијјәт һисси илә јанашасыныз» (Ә. Бабајева). Сизә дә өз ихтисасыныза бир гәдәр мәс'улијјәт һисси илә јанашмағынызы мәсләһәт көрүрәм. «Гочанын тагәти јох иди ки, ајаға галхыб од-очаг јандырсын, чај гојсун, шам һазырласын» (Ә. Вәлијев). Ајаға галхыб од-очаг (јандырмаг үчүн) чај гојмаға (чај гојмаг үчүн), шам һазырламаға (шам һазырламаг үчүн) гочанын тәгәти јох иди. «Јадымдан чыхды, сизи таныш еләмәдим» (В. Бабанлы). Сизи таныш етмәк јадымдан чыхды.

Тәкчә будаг чүмләләрин ујғун тәркибләрә чеврилмәсинә дејил, мүәллим һәм дә ејни нөвдән олан будаг чүмләләрин мүхтәлиф фе'ли тәркибләрә чеврилмәси мәсәләсинә дә шакирдләрин диггәтини чәлб етмәлидир. Бу мүнасибәтлә ејни типли будаг чүмләләр сечилмәли вә чевирмә јолу илә садәләшдирмә әмәлијјаты апарылмалыдыр. Мәсәлән:

«Минкәндә чатанда хәбәр тутдум ки, дәдәмкил мәни ахтарырлар». (Ә. Вәлијев). Минкәндә чатанда дәдәмкилин мәни ахтардыгларындан хәбәр тутдум. «Сонра мән билдим ки, Әлимәрдан бәј гардашымын дөвләтини әлә кечирмәк үчүн фүрсәт кәзир» (Ә. Вәлијев). Сонра мән Әлимәрдан бәјин гардашынын дөвләтини әлә кечирмәк үчүн фүрсәт кәздијини билдим.

Һәмин нүмунәләр әсасында шакирдә баша салмаг лазымдыр ки, баш чүмләнин хәбәри тә'сирли фе'ллә ифадә олундугда, тамамлыг будаг чүмләси васитәсиз, тә'сирсиз фе'ллә ифадә олундугда исә васитәли тамамлыға чеврилә билир.

Будаг чүмләнин хәбәри фе'лин әмр шәкли илә ифадә олундугда, әсасән мәсдәр тәркибинә чеврилир. Мәсәлән: «О, рәисә тапшырды ки, дустағын үстүндә көз олсунлар» (А. Нәсибов), О, дустағын үстүндә көз олмағы рәисә тапшырды. «Мүһәндис онлара ичазә верир ки, анбардан бир нечә балон көтүрсүнләр» (А. Нәсибов) Мүһәндис онлара анбардан бир нечә балон көтүрмәјә ичазә верир. «Елә бил кимсә бу ајнаны силиб тәмизләмәк истәјирди ки, әксимә бахым». (С. Гәдирзадә) Әксимә бахмаг үчүн елә бил кимсә бу ајнаны силиб тәмизләмәк истәјирди.

Мүәллим тә'јин будаг чүмләсини өјрәдәркән шакирдләрә баша салмалыдыр ки, баш чүмләдәки **«белә»**, **«беләдир»** сөзләри илә ифадә олунан тә'јини конкретләшдирмәк үчүн ишләнән тә'јин будаг чүмләси баш чүмләнин «гәнаәтә кәлмәк», «гәрара кәлмәк», «фикрә кәтириб чыхармаг», «фикримдә иди» кими бирләшмәләрлә ифадә олунмуш хәбәринин биринчи компонентини тә'јин едир. Белә тә'јин будаг чүмләләри садә чүмләнин мүрәккәб үзвүнә чевриләркән өз формасыны олдуғу кими сахлајыр. Тә'јин будаг чүмләси баш чүмләнин мүрәккәб хәбәринин исми компонентинә аид олдуғуна көрә садә чүмләләр һәмин компонентин мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмәсинә сәбәб олур. Нүмунәләрә диггәт јетирәк:

«Мәнчә, Полозова белә бир гәнаәтә кәлмишдир ки, Лисовски ондан һеч нә кизләтмәмишдир». Мәнчә, Полозова «Лисовски ондан һеч нә кизләтмәмишди» гәнаәтинә кәлмишдир. «Дин хадимләринин фырылдагларыны ачыг-ајдын дәрк едән шаирләримиз бу гәрара кәлмишдиләр ки, молла, шејх вә заһидин бош баш илә халга нәсиһәт вермәјә һаггы јохдур». Дин хадимләринин фырылдагларыны ачыг-ајдын дәрк едән шаирләримиз «молла, шејх вә заһидин бош баш илә халга нәсиһәт вермәјә һаггы јохдур» гәрарына кәлмишдиләр.

Ону да гејд етмәк вачибдир ки, белә һалларда будаг чүмлә өз формасыны олдуғу кими сахлајыр, демәк, о гәдәр дә өзүнү доғрултмур.

Мүәллим конкрет фактларын тәһлили әсасында шакирдләрә нәтичә чыхартдырмалыдыр ки, баш чүмләнин хәбәриндән асылы олараг тә'јин будаг чүмләсинин хәбәри нечә варса, садә чүмләнин мүвафиг үзвүнә чевриләркән формал чәһәтдән олдуғу кими галыр.

Белә дашлашмыш формаја тәкчә тә'јин будаг чүмләсиндә дејил, башга будаг чүмләләрдә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Мәсәлән: «Сән дә кәрәк өзүнү елә апарасан ки, куја һеч нәдән хәбәрин јохдур». (Ш. Әскәров) Сән дә кәрәк өзүнү куја һеч нәдән хәбәрин јохмуш кими апарасан. «Сонра дејилмәсин ки, јердән кәлән мә'лумата көз јумурсунуз». (Ш. Әскәров) Сонра јердән кәлән мә'лумата көз јуммусунуз дејилмәсин.

Әввәлки дәрсләрдән шакирдләрә мә'лумдур ки, сөздәјишдиричи шәкилчиләр синтактик әһәмијјәтлидир. Грамматик гајда мәһз будаг чүмләләрлә ујғун фе'ли тәркибләрин гаршылашдырылараг тутушдурулмасы нәтичәсиндә исбат олуна билир. Белә ки, бә'зән ејни бағлајычы вә бағлајычы сөзлә ишләнмиш будаг чүмлә хәбәрин фе'л шәклиндән асылы олараг баш чүмләни мүхтәлиф чәһәтдән изаһ едир. Мәсәлән: «О, ајнаны силирди ки, көрпә ојанды». (С. Гәдирзадә) О ајнаны силирди ки, көрпә ојансын. «Әбил фикриндә доған бу суала чаваб ахтарырды ки, Мухтарла Күршад идарәдән чыхыб она тәрәф кәлдиләр». (Ә. Вәлијев). Әбил фикриндә доған бу суала чаваб ахтарырды ки, сөзүнү дејә билсин.

Ејни тип будаг чүмләнин, дејәк ки, мүбтәда будаг чүмләсинин бә'зән фе'ли сифәт, бә'зән фе'ли исим, бә'зән дә мәсдәр тәркибинин грамматик мә'насына јахынлашмасы будаг чүмләнин фе'л формасы илә бағлы олур.

Хәбәри әсасән, хәбәр вә вачиб формасы илә ифадә олунан мүбтәда будаг чүмләсинин мә'насы фе'ли исим тәркибинин мә'насына јахынлашыр. Мәсәлән: «Инди артыг сүбут едилмишдир ки, бүтүн Азәрбајчан торпағында јени вә зәнкин нефт мәнбәләри вардыр». (М. Һүсејн) Бүтүн Азәрбајчан торпағында јени вә зәнкин нефт мәнбәләринин олмасы инди артыг сүбут едилмишдир. «Мә'лум бир һәгигәтдир ки, бәдии әсәрдә инсан мә'нәвијјаты диггәт мәркәзиндә олмалыдыр». Бәдии әсәрдә инсан мә'нәвијјатынын диггәт мәркәзиндә олмасы мә'лум бир һәгигәтдир.

Хәбәри фе'лин әмр вә арзу формасы илә ифадә олунмуш мүбтәда будаг чүмләсинин мә'насы әсасән мәсдәр тәркибинин грамматик мә'насына ујғун олур. Мәсәлән: «Јахшы оларды ки, Асиф кәлиб чыхана гәдәр бу иши дә гајдаја салаг». (Ч. Әлибәјли) Асиф кәлиб чыхана гәдәр бу иши дә гајдаја салмаг јахшы оларды.

Хәбәри фе'лин хәбәр формасы илә ифадә олунан мүбтәда будаг чүмләсинин грамматик мә'насы әсасән **-дығы (...)** вә **-ачаг(...)** шәкилчили фе'ли сифәт тәркибләринин мә'насына јахынлашыр. Мәсәлән: «Актда көстәрилир ки, базада 84 мин манатлыг сәнаје маллары вардыр». (М. Әлијев) Базада 84 мин манатлыг сәнаје' малларынын олмасы актда көстәрилир. Она дејилмишдир ки, мәктублар бир нәфәрин диктәси илә јазылачагдыр. (Ш. Әкбәров) Мәктубларын бир нәфәрин диктәси илә јазылачағы она дејилмишдир.

Хәбәри фе'лин шәрт формасы илә ифадә олунмуш вә баш чүмләјә **ким, һәр кәс, еләси** вә с. кими әвәзликләрлә бағланан мүбтәда будаг чүмләси әсасән **-ан(...)** шәкилчили фе'ли сифәт тәркибинин грамматик мә'насына јахынлашыр. Мәсәлән: «Ким гәһрәман олмаг истәсә, елә бурада да олар»— «Гәһрәман олмаг истәјән елә бурада да олар» (М. Һүсејнов).

Јухарыдакы нүмунәләрдә фе'лин заманына ујғун мәзмунлу фе'ли сифәт шәкилчиләри ишләдилмишдир.

Мүәллим будаг чүмләләрдә ишләнән нисби сөзләрин дә грамматик мә'наја биканә галмадығы мәсәләсинә шагирдләрин диггәтини чәлб едә биләр. Белә ки, хәбәри ејни фе'л формасы илә ифадә олунан будаг чүмләләр орада иштирак едән нисби сөзләрин характери илә бағлы олараг мүхтәлиф грамматик мә'на јарадыр. Мәсәлән: Нә вахт колхоза кедирдиксә, онун һәмишә памбыгтәмизләјән, гурудан мәнтәгәләрдә, машынларынын тәкәрләринин гызышдырдығы јолларда көрмәк олурду», (М. Әлијев) «Зејнәб арвад нечә демишдирсә, чәрчивәдәки шәкилләри еләчә дә көтүрүб гојурду». (Ә. Әјлисли) «Гоча һарада демишдирсә, ағачлары орада да әкдик». Бу будаг чүмләләри ашағыдакы гајда үзрә садә чүмләләрә чевирсәк, онларда ишләнән нисби сөзләрин хәбәрлә аһәнкдар сурәтдә грамматик мә'наја тә'сирини көрә биләрик: «Һәмишә колхоза кедәндә ону памбыгтәмизләјән, гурудан мәнтәгәләрдә, машынларын тәкәрләринин гызышдырдығы јолларда көрмәк олурду». «Чәрчивәдәки шәкилләри Зејнәб арвадын дедији кими көтүрүб гојурдуг». «Ағачлары гочанын дедији јердә дә әкдик».

Ејни бир фикри мүхтәлиф гајда вә үсулларла ифадә етмәк бачарығыны шагирдләрә ашыламаг үчүн мүәллим фе'ли тәркибләр вә будаг чүмләләрдән истифадә едә биләр.

Шагирдләри ејни чүмлә типләринин тәкрарындан чәкиндирмәк мәгсәдилә будаг чүмләни мүмкүн олан һалларда фе'ли тәркиблә вә әксинә, фе'ли тәркиби будаг чүмлә илә әвәз етмәк үзрә дә чалышмалар апарылмасы чох фајдалыдыр.

Охшар паралелләри шагирдләр өзләри фикирләшмәлидирләр. Онлары баша салмаг лазымдыр ки, будаг чүмләләр баш чүмләјә мүнасибәтинә көрә даһа чох мүстәгил вәзијјәтдә олур. Бу хүсусијјәт фикри, фе'ли тәркибә нисбәтдә будаг чүмлә илә ифадә етмәк үчүн јахшы имкан јарадыр. Нисби сөзләр вә фе'лин тәсрифләнән формаларынын иштиракы нәтичәсиндә будаг чүмлә һәмишә конкрет олур. Одур ки, фе'ли хәбәрин көмәји илә конкрет шәраитдә баш вермиш һәрәкәтин заманыны, сәбәбини, тәрзини, һәртәрәфли ачмаг үчүн будаг чүмлә даһа кениш имканлара маликдир.

Будаг чүмләләрин нөвүнү дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк үчүн баш чүмләјә верилән суал әсасында онлары чевирмәк мүмкүндүр, Мәсәлән: «Ејваз горхурду ки, Сәлтәнәт китабхананы бағлајыб кедәр». (Р. Шаһвәләд) Ејваз Сәлтәнәтин китабхананы бағлајыб кетмәсиндән горхурду. Бурада Ејваз нәдән горхурду? суалына **Сәлтәнәтин китабхананы бағлајыб кетмәсиндән** бирләшмәси чаваб олур ки, бу да васитәли тамамлыгдыр.

Бүтүн јухарыда дејиләнләрин нәзәрә алынмасы, зәнн едирик ки, мүрәккәб чүмләнин тәдриси илә әлагәдар мәшғәләләри јени програмын тәләбләри сәвијјәсиндә даһа сәмәрәли тәшкил етмәкдә фајдалы олачагдыр.

ШАКИРД ИНШАЛАРЫНЫН НӨВЛӘРИ ҺАГГЫНДА МӘСӘЛӘЈӘ ДАИР (МӘКТУБ)

А. В. ХЛЕБНИКОВА
(Москва)

Һеч дә һамы һекајә вә ја очерк, мәгалә вә фелјетон, репортаж, һәтта дивар гәзетинә гејдләр јазмыр. Лакин иншанын елә бир нөвү вардыр ки, һәјатда демәк олар ки, һеч ким онсуз кечинә билмәз.

Бу, мәктубдур— достлуг вә ја гоһумлуг, рәсми вә ја полемика сәчијјәли мәктублар. Биздә тәбрик мәктублары чох кениш јајылмышдыр. Бу типли иншаларын кениш практик әһәмијјәтә малик олмасына бахмајараг, тәкчә ушаг вә јенијетмәләрин дејил, јашлы адамларын да бөјүк бир гисми мәктуб јазмагда чәтинлик чәкир. Белә сөзләри биз тез-тез ешидирик: «Мәктуб јазмағы севмирәм».

Мәктуб чох фәрдидир, онун мәзмуну мараглыдыр, ики нәфәрә вә кичик бир груп адама јахындыр. Буна көрә дә јарадычылығын бу нөвү гәти бир формаја малик дејилдир, дәјишмәз нүмунәләри јохдур.

Ичтимаи хадимләрин, алимләрин, јазычыларын, рәссамларын, артистләрин бурада дәрч олунан мәктублары бир гајда олараг кениш ичтимаи вә ја елми әһәмијјәтә маликдир; Лакин лирик рич'әтләр, сырф шәхси характерли елементләр бу мәктублара да јад дејилдир. Бу јазышмалар ади мәктуб јазмағы өјрәнмәк үчүн нүмунә ролуну ојнаја билмәз.

Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, ССРИ-дә башга мәктәбләрин шакирдләри, өз мәктәб һамиләри илә, башга өлкәләрдән олан јенијетмәләрлә мәктублашан јенијетмәләр аз дејилдир. Бир гајда олараг белә јазышма илә синфин

фәаллары мәшғул олурлар, јазмајанлар исә, адәтән, көндәрилән мәктубун вә она алынан чавабын мүзакирәсиндә иштирак едирләр. Ичтимаи характердә олан белә мәктублар бир гајда олараг пионер тәшкилатында сахланыр, гырмызы күшәдән асылыр вә ја дивар гәзетиндә верилир. V--VIII синиф шакирдләри мәктуб формасы, онун тәркибинә дахил олан елементләр (мүрачиәт, мә'лумат, суаллар, арзу вә тәбрикләр) һаггында тәсәввүрә маликдирләр.

Шакирдләри епистолјар характерли иншаја һазырлајаркән бу барәдә онлара хатырлатмаг: бу мәктублардан бирикисини охумаг, онларын мәзмуну вә планыны тәһлил етмәк лазымдыр.

Лакин белә мәктубларын тәкчә нүмунәләри илә кифајәтләнмәк олмаз. Мәктәблиләрин өз функсијасына көрә ичтимаи мәктублары даһа чидди, рәсми характер дашыјыр, јахын адамларла олан јазышмадакы емосионаллыг бунларда чатышмыр. Јахын адамлара мәктуб нүмунәсини Н. А. Островскинин анасы вә достлары илә јазышмасында тапмаг олар. Бу мәктубларын дүнјакөрүшү вә әхлаги сәвијјәси кәнчләримизин тәрбијәсинә көмәк едә биләр. Онларын садәлији, сәмимилији вә исти нәфәси исә кәнч гәлбләрдә һәјәчан доғурур, заманәмизин гәһрәманынын јүксәк мә'нәви аләминә дахил олмаларына көмәк едәр.

Ашағыда Н. А. Островскинин гоһумлары вә достларына бир нечә мәктубуну веририк.

I. Анама.

Әзиз ана!

Сәнин бүтүн мәктубларыны мәнә охудулар. Сәнә һеч олмазса кичик бир севинч кәтирдијимә көрә, чох шад олдум. Мән сәнинлә чидди данышмаг истәјирәм. Сәндән хаһиш едирәм, мәним әзизим, чох хаһиш едирәм вә һәтта тәләб едирәм ки, һеч бир ағыр иш көрмәјәсән. Тәкрар едирәм—һеч бир ағыр иш. Билирәм ки, белә ишләрдә сән бизә һеч вахт гулаг асмырсан. Мәним тапшырығыма әмәл ет, аначан!

Ән башлычасы—өзүндән муғајат ол! Сәнин чан сағлығынла мүгајисәдә галанлары бош шејдир.

Әзиз ана, нечә фикирләширсән, санаторијаја кетмәјин јахшы олмазмы? Фикирләш вә дәрһал чаваб вер. Һәр шеј сән истәдијин кими олачагдыр. Сонра јаз көрүм, кәлдијин күн мәндән нә кими һәдијјә алмаг истәрдин. Тәвазөкар олма, јаз.

Сәни бәрк гучаглајырам, мәним севимли зәһмәткешим.

Сәнин **Колјан.**

Москва, 26 март 1936-чы ил.

II. Анаја.

Әзиз аначан. Бу күн «Фыртынадан доғулмушлар»ын биринчи чилди үзәриндә бүтүн ишләри гуртардым. Китабы декабрын 15-дә гуртармаг һаггында комсомолун Мәркәзи Комитәсинә вердијим сөзә әмәл етдим.

Бүтүн бу ај әрзиндә «үч нөвбәдә» ишләмишәм. Һәдсиз дәрәчә јорулмушам. Лакин бунун әвәзиндә китабы гуртармышам, үч һәфтәдән сонра чапдан чыхачагдыр.

Һазырда мән дүз бир ај динчәләчәјәм. Аз ишләјәчәјәм, әлбәттә, әкәр дөзсәм. Ахы һәр икимизин характеримиз, аначан, бирдир. Лакин һәр һалда динчәләчәјәм: китаб охујачаг, мусиги динләјәчәк вә даһа чох јатачағам—јохса алты саат јатмаг чох аздыр.

Бу һәфтә сәнә мәктуб јазмадығыма көрә, мәни бағышла, әзизим, лакин мән сәни һеч заман јаддан чыхармырам. Гыш ајлары тезликлә кәлиб кечәчәк, баһарла бирликдә мән јенә дә сәнин јанына гајыдачағам. Әлләрини, дүзү, фәһлә әлләрини мөһкәм сыхыр вә аһәстәчә бағрыма басырам.

Сәнин Н. Островскин.

Москва, 14 декабр 1936-чы ил.

III. Арвадына мәктублардан

Мәним әзиз Рајачығым!

«Фыртынадан доғулмушлар» романынын биринчи чилдини бу күн битирдим. Ијулун 17-си илә августун 17-си арасында 123 сәһифә јазылмышдыр. Бу көрүнмәмиш кәркинлик вә сүр'әтдир.

Һәдсиз дәрәчә јорулмушам, лакин биринчи чилд һазырдыр. Бунун јахшымы, писми олдуғуну тезликлә биләчәјәм.

Тәһсил саһәсиндә ишләрин нә јердәдир? Бу һәр шејдән әсасдыр. Бүтүн галанлары бунун јанында кичик шејдир. Хаһиш едирәм, ај гыз, раһат оху, инкишаф ет—бу мәнә севинч кәтирәр. Јадда сахла ки, бизим шәхси ишимиздән даһа бөјүјү вардыр—бу, мүбаризә вә вәтәнимизин шәрәфидир.

Демәли, јашасын инадкарлыг!

Јалныз мә'нәви чәһәтдән гүввәтли оланлар галиб кәлирләр! Фајдалы, севинчлә вә көзәл јашамағы бачармајан адамлар чәһәннәм олсунлар! Чәһәннәм олсун бурнуфыртдыглы зарыјанлар!

Бир даһа јашасын јарадычылыг.

IV. Јолдаша (А. А. Жигереваја)

Әзизим Шура!

Сәнин бүтүн мәктубларыны алдым. Сәндән мәктуб кәлмәдијинә көрә чох нараһат идим вә мәнә белә кәлирди ки, мәктуб јазмагдан јорулмусан. Инди кәрәк мән өз күнаһымы јујум...

Мән бә'зән һәм мә'нәви, һәм дә физики чәһәтдән елә әзаб чәкирәм ки, ону ифадә едә билмирәм. Тәсәввүр ет ки, Шура, сәнин әтрафында мүбаризә кедир, сән исә әли-голу бағлы галмысан вә анчаг она тамаша едә биләрсән...

Јаз, әзизим Шура, јаз мәним көзәл достчуғазым.

Сәнин мәктубларын мәнә лазымдыр.

Љонјаја салам сөјлә.

Колја.

(Сочи), 16 нојабр 1928-чи ил

Әзизим Љоночка!

Анан јазыр ки, сән һәлә дә Гара дәнизи унутмамысан. Сизин Балтикиниз нә гәдәр көзәл олса да, Гара дәниз ондан јахшыдыр. Бурада палмалар вар, аз гала тропик өлкәләрдә олдуғу кими истидир. Нәһәнк гар дағлары вә инсаны һејран гојан көзәллик, достум! Әбәс јерә бүтүн бунлар кечәләр сәнин јухуна кирмир. Шура анан исә бунлар һаггында тамам башга фикирдәдир. Буна көрә дә сән гаршына мүбариз вәзифә гој. Елә ки, анан мә'зунијјәт алды вә сағлам олду, чәнуба кетмәк һаггында арзуну билдир. Тәшвигат да, тәблиғат да апар. Белә бир дүз хәтт уғрунда мүбаризә ет:

Ленинград—Сочи... Олду, гардашчығым?

Августда көрүшәнәдәк!

Сәнин вә ананын әлләрини бәрк-бәрк сыхырам.

Н. Островски.

(Сочи), 21 апрел 1929-чу ил.

Н. А. Островскинин мәктублары мәзмунундан, кимә көндәрилдијиндән асылы олараг форма, лексик вә үслуб рәнкарәнклији илә фәргләнир. Јухарыда нүмунә көстәрилән мәктубларын мәзмуну вә үслубу тәһлил едиләркән бу өзүнәмәхсуслуғу шакирдләрә чатдырмаг лазымдыр. Шакирдләр бу јазышмаларла тәдричлә таныш едилмәлидир. Бу заман бу вә ја дикәр мәктуб чүтләри тәһлил вә мүгајисә үчүн сечилмәлидир.

Әввәлчә анаја көндәрилән ики мәктуб тәклиф олунур. Бу мәктублар үчүн үмуми чәһәт анаја һөрмәт, оғул инчәлији, ана һаггында гајғы, чох зәһмәт чәкмиш јашлы адамын еһтијачыны тә'мин етмәк вә онун һәјатыны көзәлләшдирмәјә инадла чәһд көстәрмәкдир. Мәктубларын мәзмуну һаггында суаллара чаваб верән шакирдләр бу үмумилији дәрһал дујар вә гејд едәрләр. Оғула вә анаја мүнасибәтдә һоһумлуг јахынлығы вә садәлик данышыг дилинә јахын олан дил садәлијиндә дә өз әксини тапмышдыр. Бурада сәмими сөзләр вә нәзакәтли мүрачиәтләр чохдур. Лакин мәктубларын дили характерик сөзчүлүкдән, зарафатлардан вә лорулугдан азаддыр. Мәктубларын үслубунда анаја, јашча өзүндән бөјүјә һөрмәт өз әксини тапмышдыр. Лакин мәктубларын әсас мәзмунундакы үмумилијә бахмајараг, онларын әсаслы фәргләри дә вардыр. Икинчи мәктуб «Фыртынадан доғулмушлар» китабынын биринчи чилди үзәриндә ишин баша чатдырылмасы, мүәллифин комсомолун Мәркәзи Комитәсинә вердији сөзү јеринә јетирмәси һаггында мүһүм мә'луматлары билдирир. Мәктуб-

ларын мәзмунундакы фәргләр һаггында мүәллимин суалына чаваб верән шакирдләр бу факты да гејд едәчәк, көстәрәчәкләр ки, бу мә'луматлар биринчи јердә дурур.

Инди мәзмундакы фәргин икинчи мәктубун форма вә үслубунда өз әксини нечә тапдығы һаггында суал вермәк јеринә дүшәр.

Биринчи абзас чидди, тәнтәнәли сәсләнир. Дөвләт тапшырығынын, ичтимаи тапшырығын јеринә јетирилмәси һаггында һесабат верилир. Бу публисист чаларлыг тәдричән чанлы данышыг дили илә әвәз олунур. Дырнагда верилән сәрраст сөзләр, характерләрин охшарлығы һаггындакы јумшаг зарафат (2-чи вә 3-чү абзаслар) бу дилә хасдыр. Оғулун зәриф һиссләрини вә гајғысыны ифадә едән ахырынчы абзасда хүсуси мүрачиәт дә вардыр. Мәктубларын мәзмунундакы фәргләр онларын үслубунда өз әксини белә тапмышдыр; онлар мәктубун тәртибинә дә—мүрачиәт вә имза (Колја, Н. Островски)—тә'сир көстәрмишдир.

Сонра шакирдләр Н. Островскинин арвадына мәктублары илә таныш олурлар. Бунларын әсас лејтмотиви—арвадынын вә достунун тәһсили һаггында гајғыдыр. Бу мәктубларда һәм дә роман үзәриндә ишин баша чатдырылмасы һаггында мә'лумат верилир. Бу мә'лумат ишкүзар тонда верилир. Онларда ишин һәчми вә онун тамамланмасындан разылыг да ифадә олунур. Арвадына вә анасына мәктублардакы мүвафиг абзаслары мүгајисә етмәклә үслубдакы фәрги ајдын көрмәк олар. Бу мәктубларын ахырынчы абзаслары үслубун дәјишдирилмәсини көстәрир, мүәллиф шәхси ишләрин мүзакирәсиндән (тәһсил) ичтимаи мөвзуларын мүһакимәсинә кечәндә нитг, тәблиғи характер алыр ки, бу да өз ифадәсини синтактик гурулушда (нида чүмләләри) тапыр. Јахын доста, мүбаризә силаһдашына—А. А. Жигереваја мәктуб өз үслубуна көрә, арвадына мәктубу хатырладыр. Нитгин ејни сәмимијјәти, һәрарәти вә садәлији. Лакин бу мәктуб гәјјумлуг тонундан узагдыр. Мәктубун мәзмуну достларын-јолдашларын јазышмасы үчүн типикдир. Белә мәктубларда чох сөз тәләб олунмур. Мәктубун емосионаллығы онун синтактик гурулушунда (сүкуту чох нөгтә илә вермәк), мүрачиәтләрин һәрарәтиндә ифадә олунмушдур. Әввәлки мәтнин әксинә олараг ахырынчы чүмләләр формача гыса, мәзмунча гәтидир. Онлар ајрыча сәтирләрдә верилмишдир. Мәктуб Љонјаја—Жигереванын оғлуна саламла битир.

Јухарыда көстәрилән мәктубларын ичәрисиндә бир ушаға мәктуб да вардыр. Мәктубда достларын Ленинграддан Сочијә нәзәрдә тутулан кәлиши һаггында сөһбәт санки давам етдирилир. Мүәллиф бу сөһбәтә истинад едәрәк онларын кәлмәсинә зарафат формасында исрар едир.

Садә мәзмунлу мәктубда ингилаб дөврүнә хас олан ифадә вә сөз бирләшмәләриндән истифадә едилмәси она јумористик чаларлыг верир (мүбариз вәзифә; компанија галдыр; тәблигат вә тәшвигат).

Һәмин мәктубларын мүгајисәси шакирдләрә көстәрәчәкдир ки, мәктуб јазмаг үчүн тәкчә онун мөвзусуну, мәзмунуну дејил, һәм дә онун кимә јазылачағыны мүәјјәнләшдирмәк зәруридир.

Н. Островскинин мәктубларынын тәһлилини јекунлашдырмаг вә апарылмыш мүшаһидәләри мөһкәмләтмәк үчүн шакирдләрин гаршысында ашағыдакы кими үмумиләшдиричи суаллар гојмаг олар:

1. Н. Островскинин бүтүн мәктубларында онун характеринин һансы чизкиләри өзүнү көстәрир?

2. Һансы мәктублары тәртибинә көрә охшар, һансылары нисбәтән фәргли һесаб едирсиниз?

3. Тонда руһ јүксәклији, тәнтәнә һансы мәктублара хасдыр? Бу, мәктубун мәзмуну илә нечә бағлыдыр? Онун лексикасында вә синтактик тәртибатында бу нечә әкс олунмушдур?

4. Нитгин садәлији, форманын јығчамлығы, адилији мәктублардан даһа чох һансына мәхсусдур?

5. Мәктублардан һансы өз үслубуна көрә даһа чох данышыг дилинә јахынлашыр, садә данышыг елементләрини өзүндә бирләшдирир? Бу үслубда јазылмыш мәктубу анаја көндәрмәк олармы?

6. Јумор, зарафат елементләринә һансы мәктубларда тәсадүф едилир? Буна һансы васитәләрлә наил олунур?

Бу материалларла таныш олдугдан сонра шакирдләр артыг өзләриндән мәктуб јазырлар. Бунун үчүн һансы тәбии сәбәбдән истифадә едирләр: интернатдан евә мәктуб, атаја вә ја анаја, узагда олан бачыја вә ја гардаша мәктуб, хәстә јолдаша (рәфигәјә) вә ја јахын гоһума мәктуб, бајрам вә анадан олма күнү мүнасибәти илә тәбрик мәктубу вә с.

Бу мәктублар синифдә анчаг ону јазанын разылығы илә (бу барәдә шакирдләрә хәбәрдарлыг етмәк лазымдыр) охуна

биләр. Фәрди консултасијаларда мүәллим мүәллифләрә мәсләһәт верир, мәктубун кејфијјәтини епистолјар характерли инша кими гијмәтләндирир.

Бә'зән шакирдләр сорушурлар ки, ујдурма гәһрәмандан хәјали үнвана ујдурма мәктуб јазмаг олармы. Бу чаваб ја өз дахили аләмини бүрузә вермәмәк үчүндүр, бу да тамамилә ганунаујғундур, ја да өз күчүнү инша јазмагда сынамагла әлагәдардыр ки, буну да тәгдир етмәк лазымдыр.

Белә суаллара мүәллим диггәт вә һәссаслыгла јанашмалы, чаваб исә, әлбәттә, мүсбәт олмалыдыр.

(«Русскиј јазык в школе» журналы, № 1, 1976-чы ил).

> Дил — достлуг вә әмин-аманлыг үчүн ән көзәл васитәдир.
>
> **Роттердамлы Еразм**
>
> **Һәр сөз дүшүнчә илә дејилсин кәрәк,**
> **Хәрчләмәдән әввәл гызылы бир чәк.**
>
> **Низами**
>
> Чәмијјәт үзәриндә сөзләр јох, јалныз идејалар там һөкмранлыг едир.
>
> **В. Белински**
>
> Авара адам чох данышан олур. Аз дүшүнән чох данышар.
>
> **Ш. Монтескје**
>
> Әввәлчә фикирләш, сонра данып. Анчаг сәнә «сус» демәмиш өзүн сәсини кәс.
>
> **Сә'ди**

ФОНЕТИКАЈА АИД БИР ДӘРСИН ТӘШКИЛИ

Фирудин **МӘММӘДОВ**
(Ханлар рајону)

Кечмиш дәрсин мөвзусу: «Данышыг сәсләринин јазыда ифадәси». «Әлифба» (икинчи саат).

Јени дәрсин мөвзусу: «Сону г вә к илә битән чохһечалы сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү» (биринчи саат).

Бу мөвзуда дәрсә јени материалын тәдрисиндән башлајырам. Проблем ситуасијасы јаратмаг мәгсәдилә шакирдләрә тахтада јаздығым сөз бирләшмәләрини дүзкүн тәләффүз етмәклә охумағы тәклиф едирәм:

Јатаг палтары	**Јатаг отағы**
узаг јол	**узаг өлкә**
сајыг пионер	**сајыг әскәр**
балыг јағы	**балыг ову**

Шакирдләр ашағыдакы гајдада охумаға сә'ј көстәрирләр:

Јата (х) палтары—јата (ғ) отағы, уза (х) јол—уза (ғ) өлкә вә с.

Сонра синфә белә бир суалла мүрачиәт едирәм:

—Ушаглар, асылы сөзләрин мүхтәлиф шәкилдә тәләффүз олунмасына бирләшмәдәки әсас сөзүн биринчи сәсинин тә'сири вармы?

Гүввәтли шакирдләр әл галдырыб вә тәхминән, ашағыдакы мәзмунда чаваб верирләр:

— Бирләшмәдәки асылы сөз самит гаршысында кәлирсә (х), саит гаршысында кәлирсә (ғ) кими тәләффүз олунур.

Чаваб верән шакирд тахтадакы мисаллара әсасән, фикрини ајдынлашдырмаға чалышыр.

М.—Асылы сөзләрин сонундакы г һәрфи һансы сәсләри ифадә едир?

Ш.—Асылы сөзләрин сонунда кәлән г самити бә'зән (х), бә'зән дә (ғ) сәсини ифадә едир.

М. — Сон сәси (х) вә ја (ғ) кими тәләффүз олунан чохһечалы сөзләр нечә јазылыр.

Ш. — Сон сәси (х) вә ја (ғ) кими тәләффүз олунан чохһечалы сөзләр ғ илә јазылыр.

Нәтичә мүәјјән едилдикдән сонра г самити илә битән чохһечалы сөзләрин јазылыш гајдасында ики чәһәтә шакирдләрин диггәтини чәлб едирәм:

1) Сон сәси (х) вә (ғ) кими тәләффүз олунан чохһечалы сөзләр ғ илә јазылыр; 2) һәмин сөзләрә саитлә башланан шәкилчиләр гошулдуғда г самити ғ самитинә кечир.

Гајда мәнимсәнилдикдән сонра ашағыдакы мәтн үзрә кичик бир изаһлы имла апарырам.

1. Ушаглар балыг тутмаг үчүн һазырлыг апардылар. 2. Ағачын будагларында саралмыш тәк-тәк јарпаглар көрүнүрдү. 3. Мүсафир чамыш гатығындан бир гашыг ағзына апарыб, додагларыны марчылдатды.

Һәр чүмләни ики-үч шакирдә охутдуруб, **балыг, һазырлыг, будаглар** вә с. кими **г** илә јазылан сөзләри шакирдләрин нечә тәләффүз етдикләринә диггәт јетирирәм. Онлар һәмин сөзләри балы(х), һазырлы(х), буда(х)лар шәклиндә тәләффүз едирләр.

Даһа сонра сону г илә јазылан чохһечалы сөзләри јазылышына көрә онлардан фәргләнмәјән сөзләрлә мүгајисә етдирирәм:

папаг	**мәнтиг**
чанаг	**мәхлуг**
гашыг	**шәфәг**

Мүгајисә просесиндә шакирдләр дәрк едирләр ки, икинчи сүтунда «мәнтиг», «мәхлуг», «шәфәг» вә с. кими сөзләрин (белә сөзләр дилимиздә аздыр) сонундакы г самити (х) вә ја (ғ) кими тәләффүз едилмир, еләчә дә онлара саитлә башланан шәкилчи артырылдыгда (г) сәси (ғ) сәсинә кечмир.

Дәрсин сонракы мәрһәләсини јалныз јени мөвзу илә әлагәдар чалышмалар апарылмаға сәрф етмәји лазым билмирәм. Она көрә ки, һәмин мөвзу шакирдләр үчүн һеч дә јени дејил. Одур ки, верилмиш билији мөһкәмләндирмәјә аид чалышмалар системиндә фонетика илә әлагәдар бундан әввәл кечилмишләрин тәкрарына, хүсусән бачарыг вә вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәсинә хүсуси диггәт јетирирәм. Һәмин мәгсәдлә ашағыдакы характерли карточкалар үзәриндә иш апарылмасыны тәшкил едирәм (һәр карточканы бир шакирдә верирәм):

Карточка № 1.

1. «Һәтта» вә «шаппылты» сөзләриндә һансы кар самитләр онларын чинкилтили гаршылығы кими тәләффүз едилир?

2. **М** (ем) һәрфиндән сонадәк олан һәрфләри әлифба сырасы илә јаз.

Карточка № 2.

1. Дәфтәр сөзүнүн тәләффүзү илә јазылышы арасындакы фәрги көстәр.

2. Ејни бир һәрф ики сәси ифадә едә биләрми?

3. **Д** (де) һәрфиндән л (ел) һәрфинә кими олан һәрфләри сыра илә јаз.

Карточка № 3.

«Тор атыб чајдан ... тутдум» чүмләсиндә бурахылмыш сөзү јаз вә тәләффүзүнү изаһ ет.

2. «Немәт ојнамаға еһтираз етмәди» чүмләсиндәки сәһвләри дүзәлт вә узун тәләффүз едилән саитләрин алтындан хәтт чәк.

Карточка № 4.

1. Сону (х) вә (ғ) кими тәләффүз олунан чохһечалы сөзләр нечә јазылыр?

2. «Рәгс» сөзүндә кар самитдән әввәл кәлән г самити һансы сәси ифадә едир?

Карточка № 5.

1. «Гајыг үзүрдү» чүмләсиндәки биринчи сөзүн тәләффүз шәклини ајрылыгда јаз.

2. « . . . . . . футбол ојнајырлар» (һарада) чүмләсиндә бурахылмыш сөзләри артырыб јаз вә чүмләни синтактик тәһлил ет.

Һәмин шакирдләр мүстәгил олараг јазылы чаваблар һазырламаға башларкән, башга ики шакирди тахтанын гаршысына чыхарырам. Онлардан биринә «балыг», дикәринә «үфүг» сөзүнү һалландырыб јазмағы тапшырырам.

Демәк, сорғу илә әлагәдар просесдә гаршыја ики мәгсәд гојулур; а) јазылы формада чари јохлама апармаг, б) јохламада шакирдләрә фәрди јанашмағы тә'мин етмәк.

Једди шакирд мүстәгил ишлә мәшғул оларкән галан шакирдләрлә 206 нөмрәли чалышма үзәриндә шифаһи иш апарырам. 207 нөмрәли чалышманы исә онлар јазылы олараг јеринә јетирмәјә башлајырлар. Фәрди олараг јохлама тапшырыглары үзәриндә ишләјән (карточкалар үзәриндә вә јазы тахтасында) шакирдләр дә тәдричән өз јолдашларына гошулурлар.

Елә бу просесдә карточкалар үзәриндә ишин нәтичәләри илә таныш олуб, һәм онлары (карточкалар үзәриндә иши јеринә јетирән), һәм дә тахтада ишләјән шакирдләрин чавабларыны гијмәтләндирирәм; гијмәтләри е'лан едир вә журналда јазырам.

Чалышма үзәриндә иш баша чатдыгдан сонра һәлә вахтын гуртармасына хејли галмыш ев тапшырыгларыны верирәм. Кечилмиш гајданы бүтүн шакирдләрә мүкәммәл өјрәнмәји, дәрсликдә верилмиш 208 нөмрәли чалышманы ичра етмәји, бә'зиләринә исә (гүввәтли шакирдләрә), кечилмиш гајданын тәләбинә ујғун олараг, бәдии әдәбијјатдан әлавә сөз бирләшмәләри сечиб јазмағы тапшырырам.

Дәрсин галан һиссәсини фонетик тәһлил апармаға сәрф едирәм. Тәһлили, илк нөвбәдә, өјрәнилмиш јазылышы чәтин сөзләр үзәриндә (јумшаг, диолог, памбыг, шәфәг) апарырам. Сонра синфи марагландыра билән характерик сөзләр верирәм. Мәсәлән, әввәлчәдән нәзәрдә тутдуғум шакирдләрдән бирини тахтаја чағырыб, өз адыны јазмағы вә фонетик тәһлил етмәји тапшырырам.

Шакирд белә чаваб верир:

— Бу сөздә 6 сәс — Н(аји)лә, 5 һәрф (ен, а, и, ел, ә) вардыр. Сөз үч һечадан ибарәтдир. Вурғусу сон һечанын үзәринә дүшүр: На-и-лә;

(и), (ә) саитләри инчә, додагланмајан саитләрдир;

(н), (л) кар гаршылығы олмајан чинкилтили самитләрдир вә с.

Јери кәлмишкән дејим ки, сөзүн сәс-һәрф тәркибини бүтүн синиф шакирдләринин баша дүшмәсинә, дүзкүн тәһлил етмәсинә наил олмаг мүәллимдән хејли зәһмәт тәләб едән вә узун сүрән бир просесдир.

Нәһајәт, чаваблары јекунлашдырыр вә ашағыдакы шәкилдә фронтал сорғу апарырам:

М. — Човғун сөзүнү ким дүзкүн тәләффүз едәр?

Ш. — Бу сөз ч(о:)ғун кими тәләффүз едилир.

М—Ч (о:) ғун сөзүндә нечә сәс, нечә һәрф вардыр?

Ш. — Ч(о:)ғун сөзүндә 5 сәс, 6 һәрф вардыр.

М.—«Хачбулаг јарпызы» вә «Гошабулаг алмасы» сөзләрини ким дүзкүн тәләффүз едә биләр?

Ш. — Бу сөзләри ашағыдакы кими тәләффүз едирик (тахтада јазыр):

Ха(ш)була(х) јарпызы, Гошабула(ғ) алмасы.

Шакирдләрин бир нечәси һәмин сөз бирләшмәләрини дөнә-дөнә тәләффүз едир.

Бунунла да дәрс сона чатыр.

АХШАМ МӘКТӘБЛӘРИНИН ЈУХАРЫ СИНИФЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНИН СӘМӘРӘЛИ ТӘШКИЛИ

Сабир ВАҺИДОВ
(Азәрб. ДЕТПИ)

Ахшам мәктәбләринин јухары синифләриндә Азәрбајҹан дили тәдрисинин гаршысында дуран башлыча мәгсәд әввәлки синифләрдә кечилмиш дил материалыны тәкрар етмәк вә бу зәминдән чыхыш едәрәк истеһсалатчы ҝәнҹләрин нитгини вә јазы гајдалары илә бағлы вәрдишләрини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир. Әкәр ахшам (нөвбәли) үмумтәһсил мәктәбләринин V—VIII синифләриндә Азәрбајҹан дили тәдрисинин мәгсәди шагирдләрә јазы гајдаларыны, фонетика вә грамматиканын әсасыны өјрәтмәк, орфоепија, лексика вә практик үслубијјатла бағлы бә'зи мә'луматлар вермәк, шакирдләрин дүзҝүн шифаһи вә јазылы нитг вәрдишләрини, һабелә онларын тәфәккүрләрини инкишаф етдирмәкдирсә, IX—XI синифләрдә, әсасән, сөз јарадычылығы, морфолоҝија вә синтаксис үзрә мә'луматлары ҝениш шәкилдә тәкрар етмәк, системә салмаг вә үмумиләшдирмәк, орфографија вә дурғу ишарәләрини әсаслы шәкилдә мәнимсәтмәк вә мөһкәмләндирмәк нәзәрдә тутулур.

Јухары синифләрдә дил материалынын систем үзрә тәкрар олунмасынын бир сыра чәтиликләри вардыр. Әввәла, ејни синифдә охујан шакирдләрин һазырлыг сәвијјәси бир-бириндән тамамилә фәргли олур. Икинчиси, истеһсалатчы ҝәнҹләрин тез-тез дәрс бурахмалары тәкрарын сәмәрәли апарылмасына манечилик төрәдир. Бу чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн фәнн мүәллимләри Азәрбајҹан дили үзрә мөвзулары елә планлашдырмалыдырлар ки, онлар илдән-илә тәкрар олунсун, башга сөзлә, тәкрар консентрик шәкилдә апарылсын. Бәлә тәкрарлар шакирдләрин билијиндәки кәсирләрин арадан галдырылмасына, синифдәки бүтүн шакирдләрин тәкрарда иштирак етмәсинә имкан јарадыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҹан дили үзрә IX—XI синифләр үчүн һазырланмыш мөвчуд бөлкүдә[1] бу ҹәһәт нәзәрә алынмышдыр. Бурада бир мәсәләни дә хатырлатмаг јеринә дүшәр. Азәрбајҹан дилиндән IX—XI синифләр үчүн һазырланмыш бөлкү бир нөв нүмунә характери дашыјыр. Одур ки, мүәллим һәмин бөлкүјә формал шәкилдә јанашмамалы, јери ҝәлдикчә, синфин һазырлыг сәвијјәсиндән асылы олараг шакирдләрә әлавә мә'луматлар (бөлкүдә өз әксини тапмајан) вермәјә чалышмалыдыр. Јухары синифләрдә илдә ики-үч саат јохлама имла јазылар апармағы да нәзәрдән гачырмаг олмаз. Чүнки имла јазылар бир тәрәфдән истеһсалатчы ҝәнҹләрин јазы вәрдишләрини мөһкәмләндирир, диҝәр тәрәфдән онларын орфографик савадыны ашкар етмәјә шәраит јарадыр.

Психологлар мүәјјәнләшдирмишләр ки, азјашлы ушаглар өз сәвијјәләринә ујғун материаллары әввәлкиләрлә әлагәләндирмәдән јадда сахлаја билирләр. Јашлылар исә әксинә, өјрәдилән гајдаларын дахили әлагәләрини тапмаға, башлыча вә әсас ҹәһәтләри ајырмаға, әввәлки биликләрлә мөвчуд биликләр арасындакы әлагәләри мүәјјәнләшдирмәјә чалышырлар. Демәли, тәкрар заманы Азәрбајҹан дилинин ајры-ајры мөвзулары, параграфлары вә бөлмәләри арасында әлагә јарадылмалыдыр. Бу әлагә исә мүәллимә имкан верир ки, кечилмиш дил материалларынын мөһкәмләндирилмәси вә системә салынмасыны даһа сәмәрәли тәшкил етмәјә наил олсун.

Қ. Д. Ушински көстәрмишдир ки, садә тәкрар шакирдләрин фәннә олан марағыны азалдыр. Она ҝөрә дә фәнн мүәллимләри тәкрар просесиндә V—VIII синифләрдә алынмыш биликләрдән истифадә етмәклә әгли фәалијјәт тәләб едән чалышмалара үстүнлүк вердикдә шакирдләри дүшүнмәк, ахтарышлар апармаг, дәрслик вә мә'лумат китабларына мүрачиәт етмәк мәчбуријјәти гаршысында гојур. IX—XI синифләрдә апарылмыш мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллим-

[1] Бах: 1974/75-чи дәрс илиндә ахшам (нөвбәли) вә гијаби үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләри үчүн тәдрис материалларынын бөлкүсү, Бакы, 1974-чү ил.

ләрин бир чоху тәкрары, нечә дејәрләр, тәкрар хатиринә апарыр, вахтын әсас һиссәсини бу вә ја дикәр мөвзунун шәрһинә сәрф едир, шакирдләри билакләри системә салан, үмумиләшдирән вә бәрпа едән чалышмалар, чәдвәлләр үзәриндә мүстәгил ишләтмирләр.

Мөвчуд бөлкүдә IX синифдә морфолокијанын тәдрисиндә исим вә сифәт дүзәлдән шәкилчиләр, мүрәккәб сөзләр, гошма, бағлајычы вә нидаларын јазылышы илә әлагәдар мә'луматлары тәкрар етмәк нәзәрдә тутулур. Әввәла, мүрәккәб сөзләрин јазылышы морфолокија бөлмәсинә һансы әсаслара көрә дахил едилдији мә'лум олмур. Һалбуки үмумтәһсил мәктәбләри үчүн һазырланмыш Азәрбајчан дилинин јени програмлары мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси вә онларын јазылышы һаггында мә'луматлары «Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы» бөлмәсиндә вермәји лазым билир. Ајрыајры нитг һиссәләринин өзүнәмәхсус сөз дүзәлтмә васитәләри вә исмин һаллары, сифәтин дәрәчәләри, фе'лин замана вә шәхсә көрә дәјишмәси вә с. һаггында мә'лумат вермәји исә морфолокијанын тәдрисиндә нәзәрдә тутур. Икинчиси, морфолокија бөлмәсиндә тәкрар едилмәси нәзәрдә тутулан мә'луматлара нәдәнсә, исимләрдә ы, и, у, ү—саитләринин дүшмәси, сөз көкүндә к-нин ј-јә, г-нин, ғ-јә вә т-нин д-јә кечмәси кими зәрури гајдалар дахил едилмәмишдир. Ахшам мәктәбләриндә тәһсил алан 200-дән артыг истеһсалатчы кәнчин јазы ишләринин нәзәрдән кечирилмәси көстәрди ки, бу гајдалары практик шәкилдә тәкрар етдирмәк нәинки лазымдыр, һәтта вачибдир.

Ахшам (нөвбәли) үмумтәһсил мәктәбләринин V синифиндә «Исим» бәһсинин тәдрисинә 20 (16)* саат вахт ајрылмышдыр. Бу синифдә шакирдләрә башга мә'луматларла јанашы, исим дүзәлдән-стан,-ов,-ова,-јев,-јева,-ғы,-ғу,-ки,-кү,-гы,-гу,-ки,-кү, сифәт дүзәлдән-дакы,-дәки,-и,-ви,-лыг,-лик,-луг,-лук, -ыг, -ик, -уг, -үк, -кән, -кин, -күн, -ган, -гын, -гун, -ғын, -ғун, -кин, -күн, шәкилчиләри һаггында һәм нәзәри, һәм дә практик мә'лумат верилир. IX синифләрдә исә бу мә'луматларын һамысыны тәкрар етмәјә еһтијач јохдур. Буна Азәрбајчан дилинин тәдрисинә ајрылмыш саатларын мигдары да имкан вермир. Она көрә дә мүәллим биринчи нөвбәдә, дәрс дедији шакирд-

* Мө'тәризәдәки әдәд дәрс или мүддәти 28 һәфтә олан мәктәбләрдә һәфтәлик саатларын мигдарыны көстәрир.

ләрин исим вә сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин јазылышы илә әлагәдар нә кими сәһвләрә јол вердикләрини мүәјјәнләшдирмәли вә мөвзунун тәкрарыны мәһз бу әсасда апармалыдыр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, истеһсалатчылар исим вә сифәт дүзәлдән бүтүн шәкилчиләрин јазылышында дејил, әсасән -ғы, -ғу, -гы, -гу, -ки, -кү, -ки, -кү, -гын, -гун, -кин, -күн, -ғын, -ғун, -кин, -күн шәкилчили сөзләрин јазылышында сәһвләр бурахырлар. Одур ки, мүәллим мәһз бу шәкилчиләрин јазылышы илә әлагәдар даһа чох иш апармалыдыр. Һәмин мәгсәдлә дәрси, тәхминән, ашағыдакы шәкилдә гурмаг олар.

Әввәлчә, мүәллим ев тапшырыгларыны јохлајыб сорғу апарыр, гыса бир мүсаһибә илә шакирдләрә исим вә сифәтлә бағлы бир сыра мә'луматлары (исмин һаллары, гурулушча нөвләри, сифәтин дәрәчәләри вә с.) хатырладыр вә јазы тахтасына јазылмыш ашағыдакы сөзләри тәркибинә көрә тәһлил етмәји тапшырыр.

I груп: 1) битки, сүрткү;
2) сатгы, пусгу; 3) чалғы, вурғу, верки, бөлкү.

II груп: 1) биткин, өткүн;
2) дашгын, тутгун;
3) азғын, јорғун, әзкин, дүзкүн.

Шакирдләр тапшырығы ичра едиб гуртаран кими, мүәллим гаршыја ашағыдакы суаллары гојур.

1) Һәр групдакы сөз кәкләри һансы нитг һиссәсинә аиддир?

2) Биринчи групдакы шәкилчиләрлә дүзәлән сөзләр һансы нитг һиссәләринә аиддир?

3) Бәс икинчи групдакы?

Ким кар вә чинкилтили самитләри саја биләр?

Суаллара чаваб алындыгдан сонра мүәллим шакирдләрә карточкалар пајлајыр.

Карточка.

Шәкилчиләри ујғун ханаләрә јазын.

а) Фе'лдән исим дүзәлдән шәкилчиләр: - гы, - гу, - ғы, -ғу, -ки, -кү, -ки, -кү.

б) Фе'лдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр: - гын, - гун, - ғын, - ғун, - кин, - күн, - кин, - күн.

Кар самитлә битән фе'лләрә әлавә олунан кар самитли шәкилчиләр.	Кар самитлә битән фе'лләрә әлавә олунан чинкилтили самитли шәкилчиләр.	Чинкилтили самитләрлә гуртаран фе'лләрә әлавә олунан чинкилтили самитли шәкилчиләр.

Шакирдләр чәдвәлин биринчи ханәсинә -ки, -ку, -кин, -күн, икинчи ханәјә -гы, -гу, -гын, -гун, үчүнчүјә исә -ғы, -ғу, -ки, -ку, -ғын, -кин, -күн шәкилчиләрини дахил едиб белә нәтичәјә кәлирләр ки, әввәлинчи вә сонунчу ханәдәки шәкилчиләрин өн самити сөз көкүндәки самитин аһәнкинә ујғун јазылыр. Јә'ни биринчи ханәдәки шәкилчиләр сону јалныз кар самитлә гуртаран сөзләрә сону тәкчә чинкилтили самитлә битән ахырынчы ханәдәки шәкилчиләр сөзләрә артырыла биләр. Икинчи ханәдәки шәкилчиләр исә чинкилтили самитлә башланса да, сону кар самитлә гуртаран сөзләрә артырылыр. Бу шәкилчиләрин әлавә олдуғу сөзләрдә сөзүн сон самити илә шәкилчинин самити арасында аһәнк позулур.

Карточка үзәриндә ишләјәркән бурахылмыш сәһвләр тәсһиһ олундугдан сонра мүәллим шакирдләри ашағыдакы чалышма үзәриндә ишләдир.

Чалышма. Верилмиш мәтндә нөгтәләрин јеринә исим вә сифәт дүзәлдән шәкилчиләрдән ујғун кәләнини артырыб көчүрүн.

1. Кәс... сөз гылынчдан ити олар. 2. Јердән чыхан гара нефтдән бир чох маддәләр алыныр, о чүмләдән сүрт... јағы һазырланыр. 3. Тут... сәма ајдын сулары боз рәнкә бојады. 4. Инсан харичи аләми дуј...лары васитәсилә гаврајыр. 5. Азәрбајчан дилинә мәхсус сөзләрин, демәк олар ки, һамысында вур... сөзү сон һечасы үзәринә дүшүр. 6. Чал... аләтләри үч јерә бөлүнүр; симли аләтләр, нәфәсли аләтләр вә зәрб аләтләри. 7. Сеч...нин башланмасына бир нечә күн галмышды ки, бүтүн һазырлыг ишләри гуртарды. 8. Бизи зәрбәчи бригадалар сырасына чыхаран кәр... әмәјимиз, чәтинликләрдән горхмамағымыз олду.

● Шәкилчиләри бурахылмыш сөзләрдән мүмкүн оланларын антонимләрини тапыб јазын.

Көстәрилән чалышма фе'лдән исим вә сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин јазылышы илә бағлы вәрдишләри мөһкәмләндирмәјә хидмәт едир.

Систематик Азәрбајчан дили курсунда гошмаларын јазылышыны тәдрис едәркән шакирдләр ики чүр јазылан (сөзә битишик вә сөздән ајры јазыланлар) гошмаларла танып олурлар. Онлар өјрәнирләр ки,-чан (чән),-дәк гошмалары битишик, галан гошмалар исә һәмишә ајры јазылыр. Көрүндүјү кими, дәрсликдәки јазылышына көрә гошмаларын тәснифаты илә онларын јазылыш гајдалары арасында ујғунсузлуг вардыр. Бизчә, јазылышына көрә гошмалары үч група бөлмәк мәгсәдә даһа чох ујғун олар:

1. Сөзә битишик јазыланлар; мәсәлән,-чан (чән),-дәк.

2. Һәм битишик, һәм дә ајры јазылан гошмалар; мәсәлән, илә.

а) сону саитлә битән сөзләрдән сонра ајры јазылыр: мәсәлән, дәрә илә, гырмызы илә вә с.

б) сону самитлә битән сөзләрдән сонра һәм ајры, һәм дә битишик јазыла биләр; мәсәлән, гәләмлә, гәләм илә.

3. Сөздән ајры јазыланлар; мәсәлән, үчүн, кими, тәрәф вә с.

Мүәллим јени дәрсә башламаздан әввәл, мүсаһибә јолу илә шакирдләрә гошмаларын хүсусијјәтләрини, онларын мә'на нөвләрини хатырладыр вә шакирдләрин диггәтини ашағыдакы мәтнә јөнәлдир.

1. Биз саат үчәчән е'малатханада ишләдик. 2. Алпинистләр дағын ән јүксәк зирвәсинәдәк галхдылар. 3. Дәнизин үзү ајна тәк парылдајырды. 4 Рүстәм киши әлләри илә әкдији ағачлары ушаг кими әзизләјирди. 5. О, гарпызы бычагла тәп јары бөлдү. 6. Сәдр илә бригадир тәәччүблә бир-биринә бахдылар. 7. Шејда өзүнү јетирәнә гәдәр Гүдрәт боруну гујуја салламышды. 8. Бу мә'рузә тәкчә бизә јох, һамы үчүн фајдалыдыр. 9. Мәрдана көрә Ариф чаван көрүнүр. 10. Хәзри шәһәрә сәринлик кәтирәндән сонра бирдән кәсди.

Әввәлчә шакирдләр мүәллимин тәклифи илә мәтндәки гошмалары аид олдуглары сөзләрлә бирликдә сечиб јазырлар:

үчәчән, зирвәсинәдәк, заводачан, әлләри илә, ушаг кими, бычагла, сәдр илә, јетирәнә гәдәр, һамы үчүн, Мәрдана көрә, кәтирәндән сонра.

Бу тапшырыг ичра едилдикдән сонра шакирдләрә икинчи бир тапшырыг верилир.

—Сечдијиниз гошмалары јазылышына көрә групларa бөлүб нәтичә чыхарын.

I груп	II груп	III груп
-чан, -чән, -дәк	илә	кими, гәдәр, үчүн көрә, сонра.

Шакирдләр бурадан мүәјјәнләшдирирләр ки, -чан, -чән, -дәк гошмалары сөзә битишик, илә гошмасы битишик вә ја ајры, **кими, гәдәр, үчүн, көрә, сонра,** кими гошмалар сөздән ајры јазылыр.

Беләликлә, гошмаларын јазылыш гајдалары илә әлагәдар әввәлки синифләрдә верилмиш мә'луматлар практик шәкилдә тәкрар олунур. Јада салынмыш биликләри бир даһа мөһкәмләндирмәк үчүн мүәллим шакирдләри ашағыдакы кими чалышмалар үзәриндә ишләдә биләр.

Чалышма. Мө'тәризәдәки гошмалардан бирини артырмагла мәтни көчүрүн.

1. Кәшфијјатчылар сүбһә (-дәк, -тәк) фашистләрин силаһ анбарыны ахтардылар. 2. Дүздүр, бојнума алырам ки, кифајәт (кими, -чан, -чән, гәдәр) чалышмамышыг. 3. Охујуб-чаланлардан (өтрү, көрә, үчүн) ајрыча сүфрә дүзәлтдиләр. 4. Тәранә (-ла, -лә, илә) Севда тохучуларын јарышында галиб кәлдиләр. 5. Мәзаһир трестимиздә газма ишләри (үзрә, ичрә) баш мүһәндисдир. 6. Республикамызын памбыгчылары кечән илләрә (нисбәтән, көрә) бу ил даһа јахшы ишләдиләр. 7. Таһир устаја (тәрәф, доғру, сары) кедиб тәшәккүр еләди. 8. Онун өзүнә (аид, даир, мәхсус) данышығы варды. 9. Нә көрәр әһли-чәфа мәндә вәфадан (башга, саваjы, гејри, ајры) (М. Фүзули).

●Биринчи вә сонунчу чүмләдәки гошмаларын аид олдуғу сөзләрин синонимләрини тапыб јазын.

Бу гајда илә бағлајычыларын, әдатларын вә нидаларын орфографијасыны да тәкрар етмәк мүмкүндүр.

Ахшам (нөвбәли) үмумтәһсил мәктәбләринин IX—XI синифләриндә Азәрбајчан дилиндән ајры-ајры бөлмәләр параграфлар үзрә биликләри үмумиләшдирмәк вә системә салмаг мәгсәдилә шакирдләри чох да бөјүк олмајан үмумиләшдиричи иншалар, јени нүмунәләрлә әсасландырылан гајдаларын груплашдырылмасы кими тапшырыглар үзәриндә ишләтмәк јахшы нәтичә верир. Бундан башга, мүәллим көмәкчи нитг һиссәләринин јазылышы илә әлагәдар сонунчу мәшғәләдә кечилмиш материалы фәал шәкилдә тәкрар етдирмәк үчүн шакирдләрә ашағыдакы мүстәгил ишләри верә биләр:

1) верилмиш суаллар үзрә чаваблар һазырламаг; 2) кечилмиш материаллар үзрә суаллар тәртиб етмәк; 3) материал үзрә план гурмаг; 4) чәдвал вә ја схемләр тәртиб етмәк.

Көмәкчи нитг һиссәләри вә нидаларын јазылышы илә әлагәдар план тәртиб етмәјин бир нүмунәсини нәзәрдән кечирәк.

План.

1. Гошмаларын јазылышы.

а) битишик јазылан гошмалар; мәсәлән, -чан, -чән, -дәк.

б) һәм битишик, һәм дә ајры јазылан гошмалар: мәсәлән, илә.

в) ајры јазылан гошмалар; мәсәлән, үчүн, сонра, башга вә с.

2. Бағлајычыларын јазылышы.

а) битишик јазылан бағлајычылар; мәсәлән, нәинки, санки, вә с.

б) ајры јазылан бағлајычылар; мәсәлән, она көрә дә, буна көрә ки, вә с.

3. Әдатларын јазылышы.

а) битишик јазылан әдатлар; мәсәлән, -сана, -сәнә, -мы, -ми, -му, -мү.

б) ајры јазылан әдатлар; мәсәлән бәс, лап, даһа вә с.

4. Нидаларын јазылышы.

а) битишик јазылан нидалар; мәсәлән, паһо, оһо, аһа вә с.

б) дефисле јазылан нидалар; мәсәлән, пәһ-пәһ, һа-һа вә с.

в) ајры јазылан нидалар; мәсәлән, ај аман, ај дад, ај чан вә с.

Нәтичә е'тибарилә гејд етмәк лазымдыр ки, ахшам (нөвбәли) үмумтәһсил мәктәбләринин IX—XI синифләриндә фәнн мүәллимләри Азәрбајчан дили үзрә тәкрар мәшғәләләринин апарылмасы просесиндә, јери кәлдикчә, јухарыда нүмунәләрини вердијимиз дидактик материаллардан истифадә етмәлидирләр. Чүнки бунлар тәдрис олунан материалы системә салмаға вә үмумиләшдирмәјә даһа јахшы көмәк едир.

Нәзәри гејдләр

МӘСДӘР

Ағамуса АХУНДОВ
(С. М. Киров адына АДУ)

Фе'лин шәхссиз формаларындан бири олан мәсдәр Азәрбајчан дилинин ән мүһүм фәргләндиричи морфоложи әламәтләриндәндир: Мә'лум олдуғу үзрә, бу фе'л шәкли түрк дилләринин әксәријјәтиндә јохдур. Үмумијјәтлә, һал вә һәрәкәтин ады кими, мәсдәрин дилимиздәки хүсусијјәтләринә мәншә вә тиположи чәһәтдән фәргләнән дикәр дилләрин грамматик гурулушларында да тәсадүф едилир. Тәәссүф ки, белә өзүмлү бир грамматик һадисә дилчилијимиздә тәдгигата чох аз чәлб едилмишдир.

Мәсдәр дилимизин грамматик гурулушунун әсасыны тәшкил едән ики мүһүм нитг һиссәсинин: исим вә фе'лин әсас хүсусијјәтләрини өзүндә экс етдирир. Бу спесифик морфоложи ваһид исимләр кими һалланыр, мәнсубијјәт шәкилчиләри илә ишләнир, хәбәрлик категоријасынын әламәтләрини гәбул едәрәк чүмләдә исми хәбәр кими чыхыш едә билир. Үмумијјәтлә, мәсдәрин синтактик вәзифәси исимләринкиндән, демәк олар ки, фәргләнмир. Мәсдәрләр фе'лләрә мәхсус грамматик категоријалара да маликдир. Јә'ни онлар инкарлыг шәкилчиләрини гәбул едә билир, фе'лин мә'нача мүхтәлиф нөвләриндә ишләнир, тә'сирли, тә'сирсиз олурлар.

Мәсдәрин морфоложи вә синтактик хүсусијјәтләри бу дејиләнләрлә гуртармыр. Онун мүхтәлиф нитг ситуасијаларындакы грамматик мә'на зәнкинлији, мәсдәрлә әлагәдар олараг, мүхтәлиф заман формалары фе'л шәкилләри саһәсиндә мараглы фикирләрин мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур. Бу мәгаләнин јазылмасы да мәһз һәмин фикирләрлә әлагәдардыр.

Сон илләр дилимизин елми грамматикаларында давамлы индики заман дејилән хүсуси бир заман формасы көстәрилир. Мәсәлән, Азәрбајчан ССР ЕА-нын 1960-чы илдә нәшр етдији «Азәрбајчан дилинин грамматикасы (морфолокија)» китабында охујуруг: «Давамлы индики заман фе'л әсасына **-магда, -мәкдә** вә шәхс шәкилчиләринин битишдирилмәси јолу илә дүзәлир. Давамлы индики заман нәгли кечмишдә ишләнән шәхс шәкилчиләрини гәбул едир; мәс: **јазмагдајам, јазмагдасан, јазмагдадыр...**» (сәһ. 197).

«Маариф» нәшријјатынын али мәктәб дәрслији кими 1973-чү илдә чапдан бурахдығы «Мүасир Азәрбајчан дили (морфолокија)» китабында исә һәмин форма фе'лин давам шәкли кими изаһ едилир: фе'лин бу шәкли әввәлчә башланмыш бир иш, һал вә һәрәкәтин ичрасы һаггында хәбәр верилән заманда да давам етдијини билдирир. Давам шәкли **-магда, -мәкдә** шәкилчиләри васитәсилә әмәлә кәлир» (сәһ. 227).

Мә'лум олдуғу үзрә, мәсдәр+да (дә)+шәхс шәкилчиләри орта мәктәб дәрсликләриндә нә заман формасы, нә дә фе'л шәкли кими верилир. Беләликлә, орта мәктәблә али мәктәб, али мәктәб дәрслији илә академик грамматика арасында ујғунсузлуг јараныр. Тәбиидир ки, бу вәзијјәт орта мәктәб мүәллимләрини мүәјјән дәрәчәдә чәтинлијә салыр.

Јухарыда һаггында данышдығымыз давамлы индики заман вә фе'лин давам шәкли һәгигәтәнми хүсуси фе'л формаларыдыр? Хәбәрлик шәкилчиләри гәбул етмиш јерли һаллы мәсдәрләри көстәрилән формалар кими изаһ едәнләр өз фикирләрини әсасландырмаг үчүн һеч бир елми дәлил кәтирмирләр. Алимләримиздән биринин **-магда (-мәкдә)** шәкилчисини нә үчүн заман әламәти һесаб етдији мә'лум олмадығы кими, бу шәкилчинин һансы әсаслы форма категоријасы мәзмунуна малик олмасы да һәмин форма һаггында јазанларын әсәрләриндән мә'лум олмур. Һалбуки көстәрилән **-магда (-мәкдә)** грамматик васитәсинин әслиндә мәсдәр вә һал шәкилчиләриндән ибарәт олмасына, јә'ни ики мүхтәлиф категоријаја аид олмасына даһа чох әсас вардыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, көстәрилән грамматик форманын ифадә етдији мә'на јерлик һалда олан фе'ли исимләрлә дә ифадә олунур: **Јенә төвбә евини ешг хараб етмәдәдир** (Низамидән тәрчүмә едәни **Ч. Хәндан**). Үмумијјәтлә **-магда, -мәкдә** шәхс сонлугларыны (әслиндә хәбәр шәкилчиләрини) **-мада**

(-мәдә)+шәхс сонлуглары (әслиндә хәбәр шәкилчиләри) илә әвәз етмәк, демәк олар ки, һәр заман мүмкүндүр. Белә олан һалда, нә үчүн онлардан бири мүстәгил фе'л формасы, дикәри исә хәбәр вәзифәсини дашыјан фе'л исмин јерлик һалы һесаб едилмәлидир?

Дикәр тәрәфдән, мәсдәрләр һаллана билдијиндән онлар тә'сирлик һалындан башга, бүтүн һалларда хәбәр шәкилчиси гәбул едә билир: **охумагдыр**, **охумағындыр**, **охумағадыр**, **охумагдадыр**, **охумагдандыр**.., Бунлардан биринин (јерлик һалда оланын) парадигмадан чыхарылмасы дил фактлары һаггында даһа чох мүчәррәд , үмуми һөкмләр вермәјә борчлу олан грамматикаја нә хејир верә биләр?

Көстәрилән форманын фе'лин инкар шәкилчисини гәбул етмәмәси инкарда, исми хәбәрләрдә олдуғу кими, «дејил» сөзү илә ишләнмәси бир даһа онун исмин јерлик һалында ишләнән мәсдәр олдуғуна дәлаләт едир.

Бизчә, мәсдәрин мүхтәлиф грамматик һалларыны ајры-ајры категоријалара дахил етмәјин нә нәзәри, нә дә тәчрүби әһәмијјәти вардыр.

Дилчилијимиздә мәсдәр грамматик бир һадисә кими өз сәрһәди дахилиндә дә лазымынча тәдгиг едилмәмишдир. Һалбуки бу мәсәләнин елми чәһәтдән һәлли һәр китабда бир фикир мејдана чыхмасынын гаршысыны аларды.

Бизчә, Азәрбајчан дилиндә мәсдәр үч нөвә маликдир: **охумаглыг**, **охумаг**, **охума**. Бунлардан биринчиси даһа чох мәһәлли характер дашыјыр вә мүасир дилимиз үчүн артыг архаикләшмишдир. Она бә'зи јазычыларымызын әсәрләриндә аз-аз һалларда раст кәлирик. Икинчиси вә үчүнчүсү исә дилимиздә кениш јајылмышдыр. Орта мәктәб дәрсликләриндә мәсдәрин **-маг (-мәк)** вә **-ма (-мә)** шәкилчили ики нөвүндән бәһс етмәк, бизчә, даһа доғру олар. Гејд едәк ки, -ма **(-мә)** шәкилчили фе'лләр дилчилијимиздә әввәлләр мәһз мәсдәр һесаб едилмишдир. Проф. М. Һүсејнзадә јазыр: «Белә фе'ли исимләр (јә'ни фе'лдән дүзәлән исимләрдән фәргләнән -ма (-мә) шәкилчили сөзләр—А. А.) кечмиш сәрф китабларында мәсдәри -хәфиф (јүнкүл мәсдәр) адланырды. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, фе'лдән дүзәлән исимләр һеч бир тәркиб әмәлә кәтирмәдији һалда, фе'ли исимләр фе'ли исим тәркиби әмәлә кәтирир» (М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили. Морфолокија, 1973, сәһ, 234).

Һазырда дилчилијимиздә мәсдәрлә фе'ли исимләр бир-бириндән тәчрид едиләркән һансы елми принсипә әсасландығыны мүәјјән етмәк сон дәрәчә чәтиндир. Фактлар көстәрир ки, мәсдәрлә «фе'ли исимләр» арасында бүтүн мадләләр үзрә там ујғунлуг вардыр: «фе'ли исимләр» дә мәсдәрләр кими һалланыр, мәнсубијјәт, хәбәр шәкилчиләри гәбул едир, гошмаларла ишләнир, чүмләдә мүбтәда, тамамлыг, зәрфлик вә хәбәр вәзифәләриндә чыхыш едә билир; мәсдәрләр кими, фе'лин инкарлыг, нөв шәкилчиләрини гәбул едир, тә'сирли вә тә'сирсиз олур, тәркиб әмәлә кәтирә билир. Бәс онларын арасындакы әсаслы фәрг нәдән ибарәтдир? Биз бу суала чаваб тапа билмәдик.

Услуб бу чүр мүәјјән едилә биләр: мүвафиг сөзләр мүвафиг јердә ишләнсин.

Свифт.

Сөзләрлә ифадә олунмуш һәр бир фикир түкәнмәз тә'сири олан гүввәдир.

Л. Н. Толстој.

Чаң демәклә чандан чан әскик олмаз,
Мәһәббәт артырар, меһрибан ејләр.
Чор дејәнин нәф'и нәдир дүнјада,
Абад көнлү јыхар, пәришан ејләр.

Ашыг Әләскәр

ФЕ'ЛИ БАҒЛАМА ӘСАСЫНДА ЈАРАНМЫШ ЗӘРФЛӘР ҺАГГЫНДА*

Исмајыл ӘҺМӘДОВ
(Нефтчала, Ашағы Гараиманлы кәнди)

Мә'лумдур ки, зәрф тарихән дикәр нитг һиссәләринин һесабына јараныр вә инкишаф едир. Бу мә'нада һеч дә тәсадүфи дејил ки, зәрфин башга нитг һиссәләри илә мүвафиглијинә дилчилик әдәбијјатында онун морфоложи әламәти кими јанашылыр.

Һәрәкәти әламәтләндирән бир категорија олмаг бахымындан фе'ли бағламалар зәрфә даһа чох јахындыр. Һәр ики категоријанын чүмләдә әксәрән зәрфлик олмасы, араларындакы күчлү мә'на мүвафиглији бә'зи фе'ли бағламаларын зәрфлә чох мөһкәм бағлылығыны сүбут едир. Фе'ли бағламаларын зәрфлә әлагәсини өјрәнмәк бахымындан бу да мараглыдыр ки, вахтилә орта мәктәб дәрсликләриндә фе'ли бағламалардан, «фе'ли зәрфләр» кими (фе'ли исим, фе'ли сифәт терминләринә мүвафиг олараг) бәһс едилмиш, һәтта фе'ли бағламанын синтактик функсија ејнилији әсас тутулараг зәрфләрә дахил едилдији һаллар да олмушдур.

Азәрбајчан дилиндә г а ч а р а г, б и л ә р ә к д ә н вә с. кими елә сөзләрә тәсадүф едилир ки, бунлар формал чәһәтдән фе'ли бағлама илә охшарлыг тәшкил едир. Одур ки, һәмин сөзләрин дашыдығы фәргли мә'на хүсусијјәтләринә көрә һансы нитг һиссәсинә мәнсубијјәти мәсәләси тәдрис просесиндә мүәјјән чәтинлик төрәдир.

Үмумән, фе'ли бағламалар зәрфә доғру тәдричи инкишаф просеси кечирмәкдәдир вә бу инкишафын сон нәтичәси бә'зи фе'ли бағламаларын артыг зәрфә кечмәси илә нәтичәләнир. Әлбәттә, бу о демәк дејилдир ки, бүтүн фе'ли бағламалар мүтләг зәрфә чевриләчәк.

Фе'ли бағламаларын зәрфә чеврилмәсинин бир сыра сәчијјәви чәһәтләри вар. Белә ки, дилимиздә тә'сирсиз фе'ли бағламаларын зәрфә кечмәси (адвербиаллашмасы) имканлары тә'сирли фе'лләрә нисбәтән даһа чохдур. Тә'сирсиз фе'лләрин тә'сирлиләрә нисбәтән идарә етмә, изаһедичи сөзләрлә кенишләнәрәк тәркиб јаратма имканлары (мәһз бу имканларын мөвчудлуғу фе'ли бағламаны фе'лә даһа мөһкәм бағлајыр) даһа аз олдуғундан онлар зәрф сәчијјәси дашымаға, бә'зән исә тамамилә зәрфә кечмәјә күчлү мејл көстәрир. Фе'ли бағламалар зәрфә кечдикдә фе'лә мәхсус бүтүн хүсусијјәтләрини (идарә етмәк, инкарлыг, тәркиб јаратмаг) итирир. Демәли, зәрфә чеврилмиш сөз семантик инкишаф просеси кечирмиш олур. Зәрфләшмә заманы сөзүн вурғусу дәјишир, мүрәккәб сөзләр исә мүстәгил вурғуларыны итирәрәк бир вурғу алтында дејилир.

Фе'ли бағламаларын зәрфә чеврилмәси садәчә адвербиаллығын күчләнмәси демәк дејил. Белә олса иди, мәсәлә о гәдәр дә мараглы көрүнмәзди. Чүнки адвербиаллыг онсуз да фе'ли бағламалара дахилән хас олан чәһәтдир, онун башлыча мејлидир. Даһа мараглы көрүнән одур ки, бу инкишаф сөз јарадычылығы просеси кими өзүнү көстәрир. Фе'ли бағлама әсасында јени мә'налы зәрфләр јараныр.

Гурулуш хүсусијјәтләринә көрә фе'ли бағлама әсасында јаранмыш зәрфләри ики чәһәтдән өјрәнмәк әһәмијјәтлидир:

а) садә фе'ли бағламалар әсасында јаранмыш зәрфләр: г а ч а р а г, ч а п а р а г, биләрәкдән, билмәјәрәкдән, дүшүнәрәкдән, истәјәрәкдән, истәмәјәрәкдән, олдугча, дедикчә, дојунча,

б) бирләшмә һалында олан фе'ли бағламалар әсасында јаранмыш зәрфләр. Белә зәрфләрин мүтләг әксәријјәтинин тарихән фе'ли бағлама олдуғуну анчаг етимоложи чәһәтдән мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр: узун-узады, учдантутма, күнашыры, кет-кедә вә с.

«Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндә г а ч а р а г сөзүнүн зәрф олдуғу, «гача-гача», «јүјүрә-јүјүрә», «тез-тез», «тез», «чәлд» мә'насында ишләндији көстәрилир*.

* Мәгаләни чапа диссертасијанын мәсләһәтчиси, филоложи елмләр доктору, профессор Әләвсәт Абдуллајев тәгдим етмишдир.

* «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти», Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1966, сәһ. 455.

Бу сөз, еләчә дә **чапараг** сөзү әлавә һәрәкәт билдирмәк, мүшајиәтедичи фе'л олмаг хүсусијјәтини итирәрәк, полисемантик сәчијјәли тәрзи-һәрәкәт зәрфи кими ишләнир. Мәсәлән, 1) **Гачараг** Азәркилә кет, де ки, вахтдыр. 2) Бир аз **чапараг** кет.

Олдугча, дедикчә, кетдикчә сөзләринин дә зәрф мөвгејиндә ишләнмә имканлары күчлүдүр. Зәрф кими ишләндикдә **олдугча** вә **кетдикчә** сөзләри бир-биринин синоними кими чыхыш едәрәк, «даһа чох» мә'насына, **кетдикчә** сөзү исә «тәдричән» мә'насында ишләнәрәк кәмијјәт зәрфләринә мүвафиг кәлир. Мисаллара диггәт јетирәк:

1. Чәмил **олдугча** јахшы јазыр. 2. Һава **кетдикчә** сојуг иди. 3. Јағыш **кетдикчә** сүр'әтләнир.

Дил фактлары сүбут едир ки, **биләрәк, дүшүнәрәк, истәјәрәк, истәмәјәрәк** тә'сирли фе'ли бағламалары лексик сәчијјә газанмыш-**дән** шәкилчисинин әлавәси илә ишләндикдә зәрфләшә билир. Шәкилчинин әлавәси зәрфләшмәнин тамамланмасына, шүбһәсиз, көмәк едир:

1. Ичтимаи-фајдалы әмәкдән **биләрәкдән** бојун гачыранлар чәзаландылар. 2. Алексејев «600-ләр клубу»ну ачаркән тәканла ағырлыг галдырмаға **дүшүнәрәкдән** 217,5 кг-дан башламышдыр. 3. Икрәм **истәјәрәкдән** тәсдиг етди.

Ч. Чаббарлынын әсәрләриндә **биләрәкдән** сөзүнүн-**дән** шәкилчисинин әлавәси олмадан да «гәсдән» мә'насында зәрф кими ишләндији мүшаһидә едилир: «Бунлар ингилаб вурушуну **биләрәк** милләтләр вурушуна чевирмәк истәјирләр».

Бирләшмә һалында фе'ли бағламаларын зәрфә кечмәсинә аид јухарыда көстәрилмиш нүмунәләрдән дә көрүнүр ки, **узун-узады, күнәшыры, кет-кедә кими** сөзләрдә мүасир әдәби дил бахымындан фе'ли бағлама шәкилчисинин мөвчудлуғу бүтүн ајдынлығы илә сезилмир. Лакин дил тарихи фактлары вахтилә-**а, -ә; ы, -и, -у, -ү** шәкилчили фе'ли бағламаларын мөвчуд олдуғуну, сонрадан һәмин фе'ли бағлама шәкилчили сөзләрин зәрфә кечдијини демәјә һеч бир шүбһә јери гојмур.

Фе'ли бағлама мәншәли һәмин зәрфләрә бир нечә мисал көстәрмәклә кифајәтләнәк:

1. О, **узун-узады** данышды. 2. Һамыны **учдантутма** бура јығмаг јахшы дејил. 3. Кәнддә **вахташыры** кино көстәрилир. 4. Пајыз **кет-кедә** өзүнү көстәрирди.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, 6-чы синиф үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә **күлә-күлә, билә-билә, гача-гача, әсә-әсә** фе'ли бағлама тәкрарлары зәрф кими верилмишдир. Һалбуки дилчилик әдәбијјатында һәмин сөзләр фе'ли бағлама һесаб едилир. **Күлә-күлә, гача-гача** кими сөзләр фе'лә аид бүтүн хүсусијјәтләри (идарә, нөв ,тәркиб јаратма) мүһафизә едир, фикримизчә, бүтүн фе'ли бағлама тәкрарлары дејил, јалныз **дөнә-дөнә, билә-билә** гурулушлары зәрфләшмәдә мүәјјән гејд-шәртлә нәзәрдән кечирилә биләр. **Дөнә-дөнә** сөзү «дәфәләрлә» мә'насында, **билә-билә** сөзү исә «гәсдән, биләрәкдән» мә'насында ишләндикдә зәрф олур; мәсәлән: 1. М. Шолохов ән ири һәчмли әсәрләри үзәриндә **дөнә-дөнә** ишләмишдир. 2. Ајдын иди ки, һәр шеј әввәлчәдән, гәсдән, **билә-билә**, һәм дә чох усталыгла тәшкил едилмишдир.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, **гачараг, чапараг, олдугча, кетдикчә, дедикчә, дојунча** сөзләри һәм фе'ли бағлама, һәм дә зәрф кими ишләнә билир. Һәр чүр долашыглығы арадан галдырмаг үчүн ејни формалы сөзүн фе'ли бағлама вә зәрф кими ишләндији мәгамлары фәргләндирмәк лазымдыр. Унутмаг олмаз ки, фе'ли бағлама әсасында јаранмыш процессуал зәрфләр фе'лә аид хүсусијјәтләри итирир, јени мә'налы дил ваһиди кими мејдана чыхараг, акцентоложи фәргләр дә әмәлә кәтирир.

Али мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили

АЛИ МӘКТӘБЛӘРИН РУС БӨЛМӘЛӘРИНДӘ СӨЗҮН ЧОХМӘ'НАЛЫЛЫҒЫ ҮЗӘРИНДӘ ИШИН ТӘШКИЛИ

Солмаз ҺҮСЕЈНОВА
(Бакы)

Али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә Азәрбајҹан дили тәдрисинин гаршысында дуран вәзифәләрдән бири дә тәләбәләрин лүғәт еһтијатларынын зәнкинләшдирилмәсидир. Буна наил олмаг үчүн көрүләҹәк ишләри мүхтәлиф мәрһәләләрә бөлмәк мүмкүндүр. Тәләбәләрин лүғәт еһтијатыны мүәјјәнләшдирмәк, өјрәдиләҹәк сөзләри сечиб һазырламаг (һәм тәдрис или, һәм дә һәр дәрс үчүн лүғәт минимуму тәртиб етмәк) кими ишләрлә јанашы, сечилмиш сөзләрин изаһы үзәриндә апарылан ишләр дә лүғәт үзрә ишин мүһүм мәрһәләләриндән биридир. Мүшаһидәләримиз әсасында биз али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә ашағыдакы пријомлардан истифадә олунмасынын фајдалылығыны мәгсәдәујғун һесаб едирик.

1) Сөзүн дүзкүн тәләффүзү үзәриндә иш, 2) сөзүн ҹүмлә дахилиндәки лүғәти мә'насынын ачылмасы (контекстдән истифадә јолу илә), 3) сөзүн тәркиб һиссәләринә ајрылмасы (сөзүн тәркибинә көрә тәһлили), 4) сөзүн дикәр мә'наларынын изаһы (сөзүн чохмә'налылығы үзәриндә иш), 5) сөзүн синоним гаршылығынын изаһы (синонимләр үзәриндә иш), 6) сөзүн антоним гаршылығынын тапылмасы, 7) сөзүн мүхтәлиф тәркибләрдә (бирләшмәләрдә) ишләдилмәси вә мүхтәлиф мә'налар ифадә етмәси үзәриндә иш, 8) сөзүн мүхтәлиф ҹүмләләрин тәркибиндә ишләдилмәси.

Әлбәттә, бир мәгаләдә бу пријомлардан әтрафлы данышмаг имкан харичиндә олдуғундан, биз бунлардан јалныз **сөзүн чохмә'налылығы үзәриндә иш** һаггында мүәјјән фикир сөјләмәји лазым билирик.

Али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә тәһсил алан тәләбәләрин Азәрбајҹан дилиндән лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси үчүн лүғәт минимумуна дахил едилмиш сөзләрин дикәр мә'наларынын изаһы үзәриндә апарылан ишләрин әһәмијјәти бөјүкдүр. Белә ки, бу, бир тәрәфдән, өјрәниләҹәк сөзүн (лүғәт минимумуна дахил едилмиш сөзүн) даһа шүурлу мәнимсәнилмәсинә вә онун тәләбәләрин фәал лүғәтинә сүр'әтлә дахил олмасына көмәк етдији кими, дикәр тәрәфдән, тәләбәләрин сөз еһтијатларынын артмасына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Мә'лум олдуғу кими, дилимиздә бә'зи сөзләр өз илк мә'насындан әлавә, һәмин мә'на илә бағлы олан башга мә'налары да ифадә едә билир. Бу һадисә дилчиликдә сөзүн чохмә'налылығы адланыр. Чохмә'налы сөзләр мүәјјән бир сөзүн сонракы инкишафы нәтиҹәсиндә јараныр вә бу, дилин үслуби еһтијатынын артмасына сәбәб олур. Сөзүн чохмә'налылығы, онун дикәр мә'наларда ишләдилмәси контекстлә билаваситә бағлы олур. «Сөз тәкликдә ишләдилдикдә онун бүтүн мә'на чаларлығынын комплексини ифадә едән мүҹәррәд бир формадан, сәс комплексиндән башга бир шеј дејилдир»* Лакин о, мүхтәлиф мәтн вә ҹүмләләр дахилиндә ишләнәрәк дикәр мә'наны дашыдыгда, онун јени мә'насы тәкликдә ишләндикдә ифадә етдији мә'на илә ејни һүгуга малик олмур. Бунлардан бири сөзүн илк һәгиги, мүстәгим мә'насы, дикәри исә ондан төрәмә—мәҹази мә'насындан ибарәтдир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, рус бөлмәләри тәләбәләри бу саһәдә даһа чох сәһвә јол верирләр. Бу да онларын сөзүн мәһз һәгиги, мүстәгим мә'насы илә мәҹази мә'насы арасындакы фәрги билмәмәләриндән ирәли кәлир. Она көрә дә сөзүн чохмә'налылығы үзәриндә иш али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә Азәрбајҹан дили дәрсләринин мүһүм мәрһәләләрдән бири олмалыдыр. Бу, тәләбәләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсинә әһәмијјәтли дәрәҹәдә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, али мәктәбләрин рус бөлмәсиндә Азәрбајҹан дилинин тәдрисинә ајрылмыш вахт, еләҹә дә али мәктәбләрин рус бөлмәләри үчүн тәртиб олунмуш Азәрбајҹан дили програмы вә дәрс васитәләри бу саһәдә кениш иш апармаға, бу мәгсәдә ајрыҹа дәрс сааты

---

* С. Ҹәфәров. «Мүасир Азәрбајҹан дилинин лексикасы», АДУ-нун нәшри, Бакы, 1958, сәһ. 19.

ајырмаға имкан верир. Лакин бу һеч дә мүәллими һәмин гајғыдан азад етмир. Мүәллим дәрс просесиндә јери кәлдикчә, сөзүн чохмә'налылығы үзрә иш апармаг үчүн имканлар ахтармалы вә мүвафиг методик јоллар сечмәлидир. Belə имканлардан бири—үзәриндә иш апарылан мәтндәки чохмә'налы сөзләрин изаһ едилмәсидир. Бунун өзүнү дә ики шәкилдә апармаг мүмкүндүр: ола биләр ки, һәр һансы бир мәтндә вә ја чалышманын ајры-ајры чүмләләриндә бир сөз ики мүхтәлиф мә'нада, јахуд чохмә'налы сөз јалныз бир мә'нада—ја мүстәгим, ја да мәчази мә'нада ишләдилсин. Биринчи һалда мүәллим мәтндәки сөзүн һәр ики мә'насыны (әкәр варса даһа башга мә'наларыны), икинчи һалда исә чохмә'налы сөзүн дикәр мә'наларда да ишләнә билмәсини изаһ етмәлидир. Мәсәлән, тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләрин өјрәдилмәсинә «Азәрбајчан дили»[1] дәрс вәсаитиндә верилмиш бир тапшырығы нәзәрдән кечирәк:

ТАПШЫРЫГ 4. Мәтнин ичәрисиндә ишләдилмиш тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләри сечиб јазын.

Дилбәр орта мәктәбин 7-чи синфиндә **охујурду.** Атасы Һәсән киши јохсул бир кәндли иди, о, савадлы дејилди. Анчаг савадсызлығын бир бәла олдуғуну да тәчрүбәдә көрмүшдү. Она көрә дә гызыны **охутмағы** гәрара алмышды. Гышын узун кечәләриндә Дилбәр китабыны алыб атасынын гаршысында **отурурду.** Онун үчүн Авропадан, Америкадан Африкадан, дүнјанын јаранышындан охујурду. Һәсән киши бөјүк һәвәслә динләјирди. Дилбәр кәләчәкдә **охујуб** һәким олмағы, атасына көмәк етмәји дүшүнүрдү.

Бу тапшырыг үзәриндә иш апараркән мүәллим тәләбәләрин диггәтини **охумаг** (охујурду, охумағы, охујуб) фе'линин үзәринә јөнәлтмәли вә бурада онун ики мә'нада— **учиться, читать** ишләндијини изаһ етмәлидир. Бундан әлавә, **охумаг** сөзүнүн Азәрбајчан дилиндә дикәр бир мә'нада—**петь** ишләндијини дә ајдынлашдырыб, ону чүмлә ичәрисиндә ишләдә билмәји тәләбәләрә өјрәтмәлидир. Беләликлә, тәләбә еjни сәс тәркибинә малик олан бир сөзүн базасында үч сөзү (охумаг—читать, охумаг—учить, охумаг — петь) өјрәтмиш олур. Јухарыда дедијимиз кими, ола билсин ки, үзәриндә иш апарылан мәтндә мүхтәлиф мә'наларда ишләдилмиш сөзә тәсадүф едилмәсин, лакин мәтн дахилиндә јалныз бир мә'нада (ја мүстәгим, ја да мәчази мә'нада) ишләдилмиш чохмә'налы сөзләр олсун. Белә һалларда мү-

---

1. Азәрбајчан дили (грамматика вә мүнтәхәбат). АДУ-нун нәшри, Бакы, 1972, сәһ. 59.

әллим мәтни әввәлчәдән диггәтлә нәзәрдән кечирмәли, чохмә'налы сөзләри гејдә алмалы вә онларын үзәриндә иш апармағы планлашдырмалыдыр. Мәсәлән, ашағыдакы мәтнә диггәт јетирәк:

ОВЧУНУН НАҒЫЛЫ

Јајын сон күнләри иди. Мешәни ов үчүн **кәзиб** јорулмушдум, һәм дә чох ачмышдым. Ахшам **дүшмүшдү. Јердә** јатмаг, әлбәттә, горхулу иди. Буна көрә дә армуд ағачына **чыхдым. Јетишмиш** армудлардан дојунча једим. Сонра ағачын **галын бир јериндә** јерләшдим. Белимдәки мөһкәм гајыш кәмәрлә өзүмү ағача **бағладым.** Мәни јуху **тутду.**

Кечәнин бир вахты елә бил ки, мәни ојатдылар. Көзләрими **ачдым.** Арха тәрәфдән бир һәнирти кәлирди. Чеврилиб бахдыгда горхудан **донуб** галдым. Будагда отурмуш бир ајы мәнә армуд **узатмышды.**—Ајы мәнә армуд верир, бу нечә **ишдир!**—дејиб тәәччүбләндим.

Мән нәфәс **чәкмәјә** горхурдум. Әкәр әлими будагдан асдығым түфәнкимә **атсајдым,** о мәни дәрһал парчалајачагды... Мән өзүмү тамамилә итирмиш олдуғум үчүн бәркдән «Сағ ол!» дедим. Сөз ағзымдан чыхар-чыхмаз ајы диксинди вә ағачдан бирбаш јерә һоппанды. Лакин о, јыхылдығы јердән бир даһа галхмады... О, өлмүшдү.

Сонралар гоча овчулар мәни баша **салдылар** ки, «һеч кәсин орада олмадығындан ајынын хәбәри јох имиш, о, армуду сәнә вермирмиш, ишыға **тутуб** бахырмыш ки, көрсүн јетишиб ја јох, чүнки ајы кал армуд јемәз» (И. Әфәндијев).

Мәтндә гара һәрфләрлә верилмиш сөзләр чохмә'налы сөзләрдир. Көрүндүјү кими, кичик бир мәтндә һәддиндән артыг чохмә'налы сөз ишләдилмишдир. Лакин бунларын әксәријјәти тәкчә бир мә'нада (ја мүстәгим, ја да мәчази мә'нада) ишләдилмишдир. Әлбәттә, бүтүн бу сөзләр үзәриндә дәрсдә иш апармаг имкан харичиндәдир. Она көрә дә илк нөвбәдә мәтндә ики мүхтәлиф мә'нада ишләдилмиш сөзү, сонра исә тәләбәләрин фәал лүғәтинә дахил олмамыш мәчази мә'нада ишләдилмиш сөзләри сечиб үзәриндә иш апармаг мәсләһәтдир. Мәсәлән, јухарыдакы мәтндән әввәлчә **јер** (мәтндә: јердә, јериндә, јердән), **тутмаг** (мәтндә: јуху тутду, ишыға тутуб), **чыхмаг** (мәтндә: ағача чыхдым, ағзымдан чыхар-чыхмаз) сөзләрини, сонра исә **чәкмәк** (мәтндә: нәфәс чәкмәјә), **атмаг** (мәтндә: әлими... атсајдым) сөзләринин мүхтәлиф мә'налары үзәриндә лүғәт иши апармағы нәзәрдә тутмаг олар. Бунун үчүн ән әввәл нәзәрдә тутулмуш һәмин сөзләрдән һансынын мүстәгим, һансынын мәчази мә'нада ишләндијинә диггәт јетирмәк лазымдыр.

Сөзүн чохмә'налылығы үзрә иш апараркән өјрәдиләчәк сөзүн шүурлу мәнимсәдилмәсиндән өтрү онун әсас, мүстә-

гим, мә'насыны тапмағы тәләбәләрә өјрәтмәјин ролу бөјүкдүр. Чүнки тәләбә сөзүн әсас мә'насыны дәрк етдикдә, онун төрәмә мә'наларыны асанлыгла мәнимсәјә билир. Чүнки сөзүн икинчи мә'насы чүмләдә јанашы дурдуғу сөзләрин тә'сири илә јаранып. Икинчи мә'налар, адәтән, мәчази олур. Лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси нөгтеји-нәзәриндән диггәти чәлб едән чәһәт икинчи мә'наларын емосионал-експрессив чаларлыға малик олмасыдыр. «Сөзүн һәгиги мә'насы конкрет сурәтдә әшја, һадисә, просес вә с. билдирирсә, мәчази мә'на әшјанын әламәтләринин тутушдурулмасына әсасланыр. Бир әшјанын хассәләри дикәринә кечир».* Мәһз буна көрә дә мәтн үзәриндә мүшаһидә просесиндә чохмә'налы сөзүн мүстәгим мә'насыны тапыб тәләбәләрин өзүнә изаһ етдирмәк мүсбәт нәтичә верир. Нүмунә үчүн јухарыда вердијимиз мәтндә сечилмиш сөзләрин чохмә'налылығы үзәриндә апардығымыз ишин кедишини веририк.

Биз һәмин дәрсдә самитләрин нөвләрини тәләбәләрә хатырлатмағы вә онларын һафизәсиндә мөһкәмләндирмәји гаршыја әсас мәгсәд гојмушуг. Бунунла бәрабәр, әввәлчәдән мүәјјәнләшдирдијимиз **јер, тутмаг, чыхмаг, чәкмәк атмаг** сөзләри вә онларын мүхтәлиф мә'на чаларлыгларыны тәләбәләрә мәнимсәтмәји нәзәрдә тутмушуг. Она көрә дә самитләрин өјрәнилмәси үзрә иши дә әсасән, һәмин сөзләрин үзәриндә апардыг. Тәләбәләр бу сөзләри сәс тәркибинә көрә тәһлил етдикдән сонра онлара тапшырылды ки, бу сөзләрин лүғәти мә'насыны јазсынлар. Онларын тәртиб етдикләри лүғәт ашағыдакы кими олду:

Јер—земля
тутмаг—держать
чыхмаг—выходить
чәкмәк—дёргать
атмаг—бросать

Тәһлил заманы ајдын олду ки, тәләбәләр һәмин сөзләрин онлара мә'лум олан мүстәгим мә'наларыны изаһ едә билмишләр. Онлара ајдынлашдырылды ки, үмумијјәтлә, верилмиш сөзләрин лүғәти мә'насыны дүзкүн јазмышлар.

---

* Бах: Т. П. Крестинская, С. В. Петров. Как пользоваться словом, Изд. «Просвещение». Ленинград, 1968, стр. 10.

Лакин үзәриндә иш апардығымыз мәтндә һеч дә һәмин сөзләр һәр јердә ејни мә'нада ишләдилмәмишдир. Мәсәлән, **«Јердә јатмаг, әлбәттә, горхулу иди»** чүмләсиндә **јер** сөзү «земля» мә'насында (мүстәгим мә'нада) ишләдилдији һалда, **«сонра ағачын галын бир јериндә јерләшдим»** вә **«О, јыхылдығы јердән бир даһа галхмады»** чүмләләриндә **јер** сөзү **место** мә'насында ишләнмишдир. Јахуд, **тутмаг** сөзү **«О, армуду сәнә вермирмиш, ишыға тутуб бахырмыш»** чүмләсиндә тәләбәләрин јаздығы лүғәт (**держать** сөзү) өз јериндә дүшүрсә, **«Мәни јуху тутду»** чүмләсиндә бу сөз (тутду) һеч чүр **держать** шәклиндә тәрчүмә олуна билмәз. Беләликлә, тәләбәләрин јаздығы лүғәт материалы мәтндә ишләдилмиш мүвафиг сөзләрә вә чүмләләрә әсасән тәһлил олунду. Тәләбәләрә мә'лум олду ки, мәтндә **јер** сөзү **земля, место; тутмаг** сөзү **держать, заснут; чыхмаг** сөзү **выходить, залезать** мә'наларында, **чәкмәк** вә **атмаг** сөзләри онларын билдикләри **дергать, бросать**, мә'наларында дејил, **дышать, протянуть** мә'наларында ишләдилмишдир. Бундан әлавә, өјрәдилән сөзләрин даһа башга мә'наларда ишләнә билмәси барәдә дә мүәјјән мә'лумат верилди вә мүхтәлиф чүмләләрин тәркибиндә ајдынлашдырылды. Мәсәлән, **тутмаг** сөзү јухарыдакылардан әлавә, «Сөз мәни јаман тутду», «Милис ишчиләри чанини тутдулар», «О, ушағын әлиндән тутду», «Дүшмәнә диван тутдулар», **чыхмаг** сөзү «Мән евдән чыхдым», «Билдикләрим јадымдан чыхды», «Машын сырадан чыхды», **чәкмәк** сөзү «Мән папирос чәкирәм», «Сән шәкил чәкирсән», «О, хәтт чәкир», «Фәһләләр канал чәкир», «Анам фикир чәкир», «Мән әл чәкдим», **атмаг** сөзү «Дүшмән күллә атмаға башлады», «О, дашы јерә атды», «Сәни көрмәјә чан атырам» вә с. чүмләләрдә ишләдиләрәк, ифадә етдикләри мә'налар шәрһ олунду.

Беләликлә, бир дәрс мәшғәләсиндә тәләбәләр јалныз јер (земля), тутмаг (держать) атмаг (бросать) сөзләрини дејил, онларын әксәријјәти онсуз да бу сөзләрин мә'насыны әввәлчәдән билирдиләр), бир чох башга сөзләри (даһа доғрусу, һәмин сөзләрин дикәр мә'наларыны) — јер (место), јер етмәк (действовать), јер (земной шар), тутмаг (арестовать, јуху тутмаг (заснуть), диван тутмаг (разгромить), чыхмаг (залезать), јаддан чыхмаг (забыть) сырадан чыхмаг (выйти из строя), чәкмәк (курить), нәфәс чәкмәк (дышать), шәкил чәкмәк (фотографировать, рисовать), хәтт чәкмәк (зачеркнуть),

канал чәкмәк (провести), фикир чәкмәк (грустить), чәкмәк (протягивать), атмаг (протянуть), атмаг (стрелять), чан атмаг (стараться) вә с. сөзләр һаггында мә'лумат алдылар.

Әлбәттә, бу сөзләрин һамысынын тәләбәләрин фәал лүғәтинә дахил ола биләчәјинә зәманәт вермәк олмаз. Лакин һәр һалда, сөзүн чохмә'налылығы үзәриндә бу иш тәләбәләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирмәсинә әһәмијјәтли дәрәчәдә тә'сир көстәрир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

Апострофун кәрамәти.

Ашағыдакы сөзләр апострофла да ишләнә билир. Онлар апострофла вә апострофсуз ишләнәркән һансы мә'налары ифадә едир? емал, тәнә, шән, мәдәни

Грамматика вә ријази һесабламалар...

Алимләр мүәјјән етмишләр ки, бәдии әсәрләрдә индики заман фе'лләриндән, даһа чох, кечмиш заман фе'лләри ишләнир. Бәс елми үслубда јазылмыш әсәрләрдә нечә? Бу үслуба мәнсуб мәтнләрдә фе'лин һансы заман формасындан чох истифадә едилир? Физикаја, ботаникаја, чоғрафијаја аид дәрсликләрдән фактлар көстәрмәклә өз чавабларынызы әсасландырмаға чалышын.

Һәмчинс үзвләрдә веркүлләрин мигдарыны мүәјјән етмәк үчүн шакирдләрә белә бир формула верилир: X=в—1 бурада X—дурғу ишарәсинин сајыны, в—исә һәмчинс үзвләрин мигдарыны билдирир. Бу формуланы бүтүн һәмчинс үзвлү чүмләләрә тәтбиг етмәк олармы?

Шакирдләринизин билијини јохлајын

НИТГ ИНКИШАФЫ

VII синиф

Ә. КӘЛБӘЛИЈАВ
(Азәрб.ДЕТПИ)

1. ИФАДӘ.

Тапшырыг. Јазычы Б. Бајрамовун «Оғлума мәктублар» әсәриндән көтүрүлмүш ашағыдакы парчаја диггәтлә гулаг асын. Һекајәјә мүвафиг ад гојуб ифадә јазын. Јазынызда ишләнмиш хитаб вә ара сөзләринин алтындан хәтт чәкин.

Августун сонлары иди. Һиссәмиз ағыр дөјүшдән сонра мешәдә дүшәркә салмышды. Бирдән бизим минамјот һиссәмизә мүһарибә тарихиндә чох надир тәсадүф олунан бир фәлакәт үз верди. Дүшмән мәрмиси бизим сәксән ики миллиметрлик минамјотумузун лүләсинин ичәрисинә дүшүб партлады.

Бу дәһшәтли партлајышдан алты нәфәр дөјүшчүмүз һәлак олду. Тофиг дә өлүмчүл јараланды. О, ағрынын күчүндән тәпимиш додагларыны дили илә исладараг һеј «Су!»—дејирди. Һеч кәсдә бир ичим су јох иди. Үч күн иди ки, фашист снајпери галын мешәнин һарасындаса кизләниб су көтүрдүјүмүз булағы атәшә тутурду. Биз јалныз кечәләр су көтүрә билирдик. Дөјүшчүләрин кечән ахшам кәтирдији су исә гуртармышды.

Һамымыз гүссәдән донуб галмышдыг. Чохдан бәри Тофиглә јахын достлуг едән Бәндалы онун башыны дизи үстүнә алыб хысын-хысын ағлајырды. Тофигин сөнмәкдә олан көзләри достунун јашла долу көзләринә саташанда зәифчә күлүмсәди.

Сонра исә зәиф сәслә:

—Бәндалы, су!—деди.

Бу, Тофигин достлугда сон арзусу, сон хаһиши иди.

Бәндалы јанындакы әскәр газанчасыны көтүрүб чәлд булаға доғру гачды. Газанчаны долдуруб кери дөндү. Биз раһат нәфәс алдыг. Демәк, фашист снајпери ону көрмәмишди. Әфсус ки, белә дејилди. Бәндалы икинчә аддым атмамыш фашист күлләси ону јахалады. О, сәндирләјиб үзүгүјлу јыхылды. Дөјүшчүләр гачыб она көмәк етмәк истәдиләр, разы олмады.

Сон күчүнү топлајыб дирчәлди. Өзүнү Тофигин узатдығы сәнкәрә чатдырды. О, дишини гычыјыб титрәк әлләри илә газанчаны Тофигин додагларына јапышдырды. Тофиг судан ичди.

—Сағ ол, Бәндалы, үрәјим сәринләди,—дејә көзләрини јумду.

Газанча Бәндалынын әлиндән дүшдү. О, күчлә әјилиб достунун сөнмүш көзләриндән өпдү:

—Гардашым, Тофиг , кетмә, мән дә кәлирәм,—деди...

Биз онларын һәр икисини гочаман палыд ағачынын будаглары алтында дәфн етдик. Дүшмәнә әјилмәјән башлар бу ики кәнчин достлуғу вә сәдагәти гаршысында әјилди. (Б. Бајрамовдан) (254 сөз).

Гејд: Синфин сәвијјәси вә вахт имкан вердикдә мәтндән бир чүмләни (мәсәлән: икинчи абзасын биринчи чүмләсини) үзвләринә көрә тәһлил етмәји дә шакирдләрә тапшырмаг олар.

2. **РӘ'Ј ВӘ РЕДАКТӘ** (тәсһиһ).

Тапшырыг 1. VII синиф шакирдләриндән биринин «Мәним парта јолдашым» мөвзусунда јаздығы инша гаршынызададыр. Охујун. Бу иншадакы чатышмазлыглар һаггында өз рә'јинизи јазын.

Иншаја рә'ј јазаркән, әсасән, ашағыдакы мәсәләләрә диггәт јетирин:

1) Иншада һансы мәсәләләрин шәрһи унудулмушдур? 2) Сизчә, мүәллифин һансы тезиси јахшы әсасландырылмамышдыр? Нијә? 3) Нәји бу иншада артыг һесаб едирсиниз?

Нүмунә: 1. Мүәллиф бу иншада Азадла нә вахтдан бир партада отурмасы һаггында мә'лумат вермәји унутмушдур.

2. — — — — —
3. — — — — —
4. — — — — — вә с.

Мәним парта јолдашым.

Мән Азадла бир партада отурурам. О, чох меһрибан вә ағыллы оғландыр. Синфимиздә һамы она һөрмәт едир. Валидејнләри дә Азадын хәтрини чох истәјирләр. Мән дә синиф вә парта јолдашы кими она дәрин һөрмәт бәсләјирәм.

Лакин бојнума алырам ки, әввәлләр мәним Азаддан лап ачығым кәләр, ону гејри-сәмими, ловға вә пахыл адам һесаб едәрдим. Она көрә ки, дәрс заманы о өзүнү бөјүк көстәриб мәни тез-тез интизама дә'вәт едир, «Дүз отур», «Гулаг ас», «Кағызы јерә атма»—дејә мәнә рәсми көстәришләр верирди. Һәлә бу бир јана галсын, ријазијјатдан јохлама иши заманы да мәни өз јазысына бахмаға гојмазды. Анчаг күнләр өтдүкчә Азадын ловға, пахыл олмасы һаггындакы јанлыш тәсәввүрләрим силиниб кетди. О, сәмими, гајғыкеш, ағыллы вә мәдәни јолдаш кими мәним гәлбимдә өзүнә мәскән салды. Мән Азада чох миннәтдарам. Чүнки онун мәнә чох мүсбәт тә'сири олмушдур».

Гејд: Әлавә тапшырыг олараг, инша јазыда абзаслара нечә риајәт олунмасы һаггында рә'ј сөјләмәји дә шакирдләрә тәклиф етмәк олар.

Тапшырыг 2. Охујун. Иншада јол верилмиш орфографик, дурғу ишарәси, нитг вә үслуб сәһвләрини мүәјјәнләшдириб алтындан хәтт чәкин. Ашкар етдијиниз сәһвләрин сәчијјәсини дәфтәрин һашијәсиндә рәгәм сырасы илә көстәрин.

Нүмунә: 1. Икинчи чүмләдәки **јәгин ки**, сөзүндән әввәл веркүл гојмаг лазымдыр. Чүнки ара сөз чүмләнин ортасында кәләрсә, һәр ики тәрәфдән веркүллә ајрылыр.

2. — — — — —
3. — — — — — вә с.

Гушлары нә үчүн горумаг лазымдыр

Гушлар тәбиәтин бәзәји, чөлүн, чәмәнин, бағын, мешәнин јарашығыдыр.

Турач, гырговул, товуз гушу, кәклик, бүлбүл, көјәрчин вә башгаларынын өз көзәлликләри илә тәбиәтә хүсуси јарашыг вердикләрини, јәгин ки, һеч ким инкар етмәз. Тәбиәтин бәзәји олан белә гушлары горумаг бизим борчумуздур.

Гушлары горумаг бир дә она көрә лазымдыр ки, онлар кәнд тәсәррүфат зијанверичиләри илә мүбаризәдә бизим јахын көмәкчиләримиздир. Ағачдәлән, сығырчын, ары гушу, милчәкгапан, бүлбүл, одгујруг, гарангуш вә башгалары зијанверичиләрлә мүбаризәдә даһа чох хејир верирләр.

Бир сығырчын нәсли ағачларын көкләринә зијан вуран сәккиз минә гәдәр мај бөчәји вә онларын сүрфәләрини ики һәфтә әрзиндә јејиб məһв едир. Бир заға күн әрзиндә 500-ә гәдәр бөчәк сүрфәси јејир.

Јыртычы гушларын зијанверичиләрлә мүбаризәдә фајдасы даһа чохдур. Мәсәлән, бајгушлар тарлаларымыза зијан вуран кичик кәмиричиләри, сичанлары јејиб тәләф едир. Гулаглы бајгуш бир кечәдә, тәхминән 12 сичан јејир. Сар гушу бир јај мүддәтиндә 1000-дән чох сичан тәләф едир.

Бир сөзлә, гушлар бизим достумуздур. Онлары горумаг, мүһафизә етмәк лазымдыр.

3. **ИНША.**

Тапшырыг 1. Шәхси һәјат мүшаһидәниз вә чоғрафијадан алдығыныз билијә әсасән «Көј көл (Нефт дашлары, Гобустан) һаггында билдикләрим» мөвзусунда инша јазын. Чалышын ки, јаздығыныз инша мүмкүн гәдәр бәдии үслубда олсун.

Тәләб олунан мөвзуларда инша јазмагда истигамәт алмаг үчүн јолдашларыныздан биринин «Хәзәр һаггында билдикләрим» мөвзусунда јаздығы иншаја диггәт јетирин.

Хәзәр һаггында билдикләрим

Мави көзлү Хәзәрин саһили дөјәчләјән көпүклү ағ ләпәләринә чох тамаша етмиш, көз ишләдикчә түкәнмәјән ојнаг сулары чох сејр етмишәм. Чоғрафија дәрсләриндә дә онун һаггында чох мә'лумат алмышам. Лакин Хәзәр һаггында билдикләрим һәлә чох аздыр. Чүнки чошгун дәнизин ојнаг синәси үзәриндән индијәдәк нечә-нечә нәсил кәлиб кечмиш, әсирләрин, гәринәләрин јадикары олан бу гоча Хәзәр сирли гәлбиндә нечә-нечә әфсанәләр, охунмамыш дастанлар кизләтмишдир. Бунлар һаггында мәним кениш мә'луматым јохдур.

Ана Хәзәр һаггында өјрәндикләримдән бири будур ки, о, дүнјада ән бөјүк ахарсыз көлдүр. Онун орта һиссәсиндә максимум дәринлији 800 метрә чатыр.

Хәзәр өз һәрарәти, исти нәфәси илә башга дәнизләрдән фәргләнир. Бурада сујун температуру үст гатларда мүсбәт 24°-дир.

Ахарсыз көлләрин сују, адәтән, чох шор олур. Лакин мәним Хәзәримин сујунун шорлуғу нисбәтән аздыр.

Доғрудур, сон илләрдә Хәзәрдә сујун сәвијјәси 2,5 м ашағы дүшмүш вә бунун нәтичәсиндә бә'зи көрфәзләр гурумуш, лиманлара кириш јолу дајазлашмыш вә балыгларын күрү төкмә шәраити писләшмишдир. Лакин бу бизи һеч дә кәдәрләндирмир. Чүнки дәнизин сәвијјәсини галдырмаг үчүн Печора вә Вычегада чајларынын сујуну Кама васитәси илә дәнизә кәтирмәк үчүн хүсуси лајиһә һазырланыр.

Мәним Хәзәрим балыгчылыг саһәсиндә дә бөјүк шөһрәт газанмышдыр. Балыг ову әһәмијјәтинә көрә Хәзәр ССРИ дәнизләри арасында өн чәркәдә дајаныр. Хәзәрдән хулбалыг, камбала, кефал, сијәнәк, чәки вә с. кими онларча даддлы балыг нөвү овламаг мүмкүндүр.

Хәзәр дәнизинин шимал һиссәсиндә су донур. Бу һиссәдә гијмәтли хәз дәриси олан хејли мигдар суити јашајыр.

Мави Хәзәрин әсас гапылары Һәштәрхан вә Красноводскијә ачылыр. Лакин бу дәниздән Волга-Дон каналы васитәсилә ачыг дәнизә чыхыб лап дүнјанын о башына да кетмәк олар.

Бүтүн бунлара көрә мән Хәзәримлә фәхр едирәм.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

Дөрдүндән бири сәһвдир.

1. вәтәндаш, гардаш, јолдаш, сирдаш
   күлдан, гәндан, мејдан, сүддан
   јармаг, чомаг, вурмаг, гармаг
   чапыг, гатыг, балыг, јарыг
   сәрки, һөркү, күлкү, күзкү
2. икид, гочаг, чаван, гәһрәман
   кәдәр, һүнәр, гүссә, дәрд
   ешитмәк, динләмәк, хәбәр тутмаг, гулаг асмаг
   диләк, севинч, арзу, үмид

МӘНТИГИ ЧАЛЫШМАЛАР

Әзиз ӘФӘНДИЗАДӘ
(Азәрб. ДЕТПИ)

Мәнтиги чалышмалаар (МЧ) Азәрбајҹан дилинин тә'лиминдә индијәдәк истифадә едилән чалышма нөвләриндән өз характеринә көрә аз-чох фәргләнир. Белә ки, онлары ашағыдакы ҹәһәтләринә көрә характеризә етмәк олар:

1) МЧ, әсасән, нәзәри биликләрә аид тәртиб олунур. Бунлар јалныз програм материалы үзрә верилмиш, јахуд вериләҹәк биликләри әһатә етмәклә мәһдудлашмыр; ејни заманда шакирдләрин мәнимсәдикләри биликләри даһа да дәринләшдирмәк вә ја дәгигләшдирмәјә хидмәт едир.

2) МЧ шакирдләри фикри әмәлијјат апармаға, ахтарыҹылыға тәһрик едир. Һәм дә бу заман онларын дәрсә марағыны артырмагда мүәјјән рол ојнајыр.

3) МЧ дил һадисәләринә аид мүвафиг биликләрин үмумиләшдирилмәсиндә, системә салынмасында мүһүм рол ојнаја билир.

4) Белә чалышмалар тә'лим просесиндә, истифадә едилмәси мәгамындан асылы олараг, проблемли характер дә дашыја билир. Мәсәлән, әкәр мүәллим ашағыда верилмиш 10-ҹу чалышмадан «Дүзәлтмә зәрфләрин әмәлә кәлмәси» мөвзусунун тәдрисинә башларкән истифадә едәрсә, һәмин чалышма проблемли ситуасија јаратмаг бахымындан әлверишли ола биләр.

5) МЧ-дан дәрсин бүтүн мәрһәләләриндә—кечмиш билијин тәкрары, јени билијин верилмәси заманы истифадә етмәк мүмкүндүр.

6) Нәһајәт, МЧ Азәрбајҹан дили үзрә синифдәнхариҹ мәшғәләләр үчүн дә мүнасиб дидактик материаллардыр.

Илк тәшәббүс олараг ашағыда Азәрбајҹан дили үзрә мәнтиги чалышмалара аид нүмунәләр веририк. Һәмин чалышмаларда башлыҹа тәләб—верилмиш һөкмләри ачмаг, изаһ етмәкдән ибарәтдир. Һәр чалышмадан сонра онун һәлли илә әлагәдар гыса изаһат верилмишдир.

1. Сон сәси х вә ғ илә дејилән сөзләр г илә јазылыр. Лакин дилимиздә бир нечә елә сөз вардыр ки, онларын сон сәс х вә ғ илә дејилмәсинә бахмајараг, **г** илә јазылмыр.

Бу һөкмү, шүбһәсиз ки, анҹаг мисалларла сүбут етмәк олар.

(Нәзәрдә тутулан сөзләр х вә ғ **илә дејилиб,** һәмишә х илә јазылан **Газах, Јевлах, Самух....** сөзләридир).

2. Китаб, күл, машын исимләри адлыг һалдадыр. Һеч бир шәкилчи әлавә етмәдән бунлары јијәлик вә тә'сирлик һалда да ишләтмәк олар.

Фикир доғрудурму?

(**Китаб рәфи, китаб сатышы, күл әтри, күл мағазасы, машын јағы, машын тәкәри** бирләшмәләриндә һәмин сөзләр јијәлик һалда олуб, гејри-мүәјјәнлик билдирир; **китаб алмаг, китаб охумаг, күл дәрмәк, күл сәпмәк, машын сүрмәк, машын алмаг** бирләшмәләриндә исә ејни сөзләр тә'сирлик һалда олуб, гејри-мүәјјәнлик ифадә едир. Демәк, верилмиш сөз формалары һеч бир шәкилчи гәбул етмәдән исмин һәр үч һалында ишләнә биләр).

3. Фе'л ҹүмләдә хәбәр вәзифәсиндә ишләнир, лакин һәр ҹүмләнин хәбәри фе'ллә ифадә едилмир.

(Шакирдләр мүвафиг нүмунәләр кәтирдикдән вә онлары тәһлил етдикдән сонра нәтиҹә чыхарырлар ки, ҹүмләнин баш үзвләриндән олан хәбәр, әсасән, фе'ллә ифадә едилир, лакин хәбәр башга нитг һиссәләри илә дә ифадә олуна биләр; хүсусән онун мәсдәр шәкли ҹүмләдә башга үзвләри дә ифадә едә билир).

4. Исимләр **ким? нә?** вә бә'зән **һара?** суалына ҹаваб олур. Лакин **һара?** суалына ҹаваб олан бүтүн сөзләри исим һесаб етмәк олмаз.

Нә үчүн?

(Мисалларла әсасландырылыр ки, јер билдирән исимләрин бир чоху **һара?** еләҹә дә **һарада? һараја?** вә с. суалларына ҹаваб олур, лакин һәмин суаллара тәкҹә исимләр јох, зәрфләр—јер зәрфләри дә ҹаваб олур).

5. Фе'лләр замана вә шәхсләрә көрә дәјишир. Исим вә сифәтләр дә бу ҹәһәтдән дәјишә билирми?

Бу суала көкүндән мәнфи ҹаваб вермәк доғру олмаз. Нә үчүн?

(Нәтичә чыхарылыр ки, замана көрә дәјишмәк јалныз фе'лә мәхсус хүсусијјәтдир. Лакин фе'лләрлә јанашы, исимләр вә сифәтләр дә **шәхсә көрә** дәјишә биләр).

6. Ејни бир сөзүн тәркибиндә һәм исим, һәм дә фе'л ола **биләрми**? Бәли, ола биләр.

Сүбут един.

(Шакирдләр лазыми дил фактларыны тапыб тәһлил едир вә әсасландырырлар ки, мәсәлән, **сусәпән** сөзүнүн тәркиби **су** вә **сәпән** сөзләриндән, демәк, бир исим вә бир дә фе'лдән ибарәтдир).

7. Бирисиндән сорушдулар:

—**Кәләчәк, алачаг, тутачаг** сөзләри нитг һиссәсинә көрә нәдир?

О, чаваб верди:

—Һәм фе'лдир, һәм дә исим.

Чаваб доғрудурму?

(Шакирдләр һәмин сөзләри бирләшмә вә ја чүмләләрдә ишләтмәклә, мәсәлән, **кәләчәјин өвладлары, онун алачағы, гапынын тутачағы** вә с. әсасландырырлар ки, гејд олунан сөзләр, доғрудан да һәм фе'л, һәм дә исим ола билир. Бу нәтичәјә кәләркән мүәллим һәмин сөзләри тәркибинә көрә шакирдләрә тәһлил етдирмәји унутмамалыдыр.)

8. Исим чүмләдә јалныз бир һалда (исмин бир һалында) мүбтәда ола билир, тәкчә бир һалда исә хәбәр ола билмир.

Һөкм доғрудурму? Фикринизи әсасландырын.

(Бурада чәтинлик һөкмүн, шүбһәсиз, икинчи һиссәсиндә гаршыја чыхачаг. Нүмунәләрин тәртиби вә фактларын тәһлили јолу илә мүәјјән едиләчәк ки, јалныз тә'сирлик һалда ишләнән исим хәбәр ола билмир.)

9. **Сөһбәт, билик, мәктуб** вә с. исимләр адлыг һалдадыр; бунлар **сөһбәти, билији, мәктубу** формасында да адлыг һалда ишләнә биләрми?

Ишләнә биләр. Анчаг бир шәртлә ки...

(**Сөһбәти мәним хошума кәлди. Билији мөһкәмдир. Мәктубу мәнә вахтында чатыб**—чүмләләриндә һәмин сөзләр адлыг һалда ишләнмишдир. Чүмләдә онларын мүбтәда вәзифәсиндә ишләнмәси буну сүбут един. Һәмин сөзләрин гәбул етдији шәкилчи үчүнчү шәхс тәкин мәнсубијјәт шәкилчисидир. Демәк, верилмиш сөзләри **сөһбәти, билији, мәктубу** шәклиндә дә адлыг һалда ишләтмәк олар.)

10. Күман етмәјин ки,—**да,-дә** вә **дан,-дән шәкилчиләри** јалныз сөздәјишдиричи шәкилчиләрдир; бунлар сөз јарадычылығында да мүәјјән рол ојнајыр.

Бу һөкмләри конкрет мисалларла әсасландыра биләрсинизми?

(Һәмин шәкилчиләр **јазда, пајызда, бирдән, гәфилдән, учадан, күлдан, гәнддан** сөзләриндә сөздүзәлдичи шәкилчиләрдир. Демәк, верилмиш шәкилчиләр омоним характеринә маликдир.)

11. **Јара, гара, боја, габар** сөзләри гәрибә хүсусијјәтә маликдир; бунлар һәм һалланыр, һәм дә заман вә шәхсә көрә дәјишә билир.

Кәлин бунун һансы сәбәблә бағлы олдуғуну ајдынлашдырмаға чалышаг.

(Һәмин сөзләр омонимләрдир; һәм исим, һәм дә фе'л кими ишләнә билирләр. Лакин дилимиздәки башга омонимләрин чохундан фәргли олараг, ејни сөздән, ејни мә'надан төрәјән омонимләрдир. Ахы биз индијәдәк өјрәнмишик ки, омонимләр ејни чүр сәсләнән, лакин тамамилә башга-башга мә'налары билдирән сөзләрдир. Һалбуки **јара, гары, боја, габар** омонимләри бу чәһәтдән башга омонимләрдән фәргләнир).

12. Билдијиниз кими, бүтүн хүсуси исимләр бөјүк һәрфлә јазылыр. Лакин бә'зи мәгамларда **түлкү, кечи, чанавар, гогал** вә с.исимләрин дә бөјүк һәрфлә јазылышы гәбул едилмишдир. Буну нә илә изаһ едә биләрсиниз?

(Тәмсилләрдә, аллегорик әсәрләрдә образларын, персонажларын адыны билдирән мүхтәлиф һејван, бөчәк вә һәтта чансыз әшјаларын адлары бөјүк һәрфлә јазылыр. Демәк, һәмин әсәрләрдә онлар, бир нөв, «хүсуси исим» кими чыхыш едирләр).

13. Мигдар сајларындан сонра кәлән исимләр тәкдә, јохса чәмдә ишләнир? Ашағыдакы мисаллары охујун, фактлары тәһлил един вә нәтичә чыхарын.

1) Јығынчагда **ики мәсәләдән** данышылды. 2) Јығынчагда **чох мәсәләдән** данышылды. 3) Јығынчагда **бир сыра** мәсәләләрдән данышылды. 4) О, **ики һадисәнин** шаһиди олуб. 5) О, **бир чох һадисәләрин** шаһиди олуб. 6) Бизим заводун мәһсулу **ијирми ики харичи өлкәјә** көндәрилир.

7) Бизим заводун мәһсулу **бир сыра** харичи **өлкәләрә** көндәрилир.

Нәзәрә алын ки, верилмиш чүмләләр грамматик вә үслуби чәһәтдән нөгсансыздыр.

(Сајлардан сонра кәлән исимләр чәмләнмир. Лакин **бир чох** вә **бир сыра** сајлары мүстәснадыр).

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ҮЗРӘ ӘЈЛӘНЧӘЛИ ДИДАКТИК МАТЕРИАЛЛАР

Назим ӘҺМӘДОВ
(Азәрб. ДЕТПИ)

Јени програм әсасында јазылмыш Азәрбајчан дили дәрсликләриндәки чалышмаларын бир гисминдә әјләнчәлилик елементләринин олмасы һеч дә тәсадүфи дејил. Мүшаһидәләр бир даһа тәсдиг едир ки, шакирдләр әјләнчәли характер дашыјан чалышмаларын ичрасына хүсуси мараг көстәрирләр; һәмин материаллар үзәриндә апарылан иш мүвафиг нәзәри мә'луматын шакирдләр тәрәфиндән шүурлу сурәтдә мәнимсәнилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Әјләнчәлилик синифдәнхарич иш нөвләриндә даһа кениш тәтбиг едилир.

Мүәллимләримизә истәр синифдә, истәрсә дә синифдәнхарич мәшғәләләрдә әјләнчәли дидактик материаллардан истифадә саһәсиндә мүвафиг көмәк көстәрмәк мәгсәдилә ашағыда һәмин характерли материаллара аид бә'зи нүмунәләр веририк.

1. Ким даһа чох..

(Ојун)

Апарычы, самитлә башланан тәкһечалы бир сөз дејир вә тәклиф едир ки, һәмин сөздә сәсләрдән бирини дәјишмәклә мүхтәлиф сөзләр дүзәлтсинләр. Мүәјјән едилмиш вахтда ким чох сөз тапса, о галиб һесаб олунур. Мәсәлән, апарычы ашағыдакы сөзләрдә мүхтәлиф сәсләри дәјишмәклә јени сөзләр дүзәлтмәји тәклиф едир:

гол сөзүндә биринчи самити дәјишмәклә (нүмунә: гол, рол, јол, бол, дол вә с.)

гол сөзүндә сонунчу самити дәјишмәклә (нүмунә: гол, гоз, гој, гов, гоч, гош, вә с.).

даш сөзүндә әввәлинчи самити дәјишмәклә (даш, јаш, баш, чан, хаш, гаш вә с.).

даш сөзүндә сонунчу сәси дәјишмәклә (даш, дам, дар, даз, дағ, дад, дал, вә с.).

јаз сөзүндә икинчи сәси дәјишмәклә (јаз, јад, јат, јаш, јар, јағ, јал вә с.).

ата сөзүндә икинчи сәси дәјишмәклә (ата, ана, ала, ара, аға вә с.).

бал сөзүндә икинчи сәси дәјишмәклә (бал, бол, бөл, бел вә с.)

2. Кроссвордлар.

(гардаш)

Ханаларын һәрәсинә бир һәрф јерләшдирмәк шәртилә тәләб олунан сөзләр тапын.

1.Азәрбајчан хөрәји, 2. јағынты, 3. өлчү ваһиди, 4. тикинти материалы, 5. јахын гоһум (гардаш), 6. бағлајычы.

(бадам)

Ејни тәләб үзрә мүвафиг сөзләр тапын:

1. Чанлы мәфһуму билдирән исим, 2. мејвә (бадам), 3. бинанын үстү, 4. дөрд тәрәфдән су илә әһатә олунмуш торпаг саһәси, 5. бағлајычы.

3. Итмиш һәрфләр.

Ашағыдакы чүмләләри охујун, «итмиш» һәрфләри тапыб јеринә гојун. Сөзләрин мә'насында әмәлә кәлән дәјишикликләри изаһ един.

1. Бәрдә нә көзә...дир, нечә гәшәнкдир,
...азы да, гышы да күлдүр, чичә...дир.
...ајында ...ағларда лаләләр сәпә...
Гышыны баһарын нәсими өпәр. (Н. Кәнчәви).

2. Һава ишыгландыгча Кирдман ..аласы ај...-ын көрүнмәјә башлајырды. Күр ...ајы узаныб ...едирди. (Һ. М.)

3. Чава...ширин додагларындакы күлү ...силинб ...ох олду. (Һ. М.)

4. ...Анър гыз...ын ...оба, әријир полад
...енә гығылчымлар галхыб-јүксәлир (Н. Х.)

4. Азмыш һәрфләр.

Ашағыдакы чүмләләри вә ше'р парчаларыны охујун. «Азмыш» һәрфләри мүәјјәнләшдирин. Бә'зи сөзләрә «азыб» дахил олмуш һәрфләри кәнар едиб мүвафиг һәрфләрлә әвәз един. Бә'зи сөзләрдә һәрфләрин јерини дәјишин. Сөзләрин мә'насында әмәлә кәлмиш дәјишикликләрә диггәт јетирин:

1. Јери тикәлән биналарын габағында јаш јозулур, палчыг тутулур, јер јазылыр, чәдәр чәкилирди.

2. Јердән ајағыны гуш кими үзүб,

Чај кими дартыныб, од кими дүзүб
Јерә өд сүдүнү низамла дүзүм,
Даш алыб кедирсән сајана, чејран?

Ирадәјә кедиб сәдрдән ичра етди ки, она кәлмә сатмаға ичазә версин. Сәдр она сәрт-тәрс бахды. Бир кәләм дә демәди. О, идарәли адам олдуғу үчүн һеч әсәбләшмәди.

5. Бачарырсыныз охујун.

1. Дүнја халгларынын јазысында мүхтәлифлик мөвчуддур. Белә ки, бир груп халглар солдан-сağа истигамәтиндә (мәсәлән, рус Азәрбајчан, инкилис, алман вә с. халгларда олдуғу кими), бә'зи халглар сағдан-сола (әрәб вә фарс халгларында олдуғу кими), дикәрләри исә јухарыдан ашағы (Чиндә вә Јапонијада олдуғу кими) истигамәтдә јазырлар. Тарихи абидәләрдә вә сәнәдләрдә мүхтәлиф истигамәтдә јазылмыш нүмунәләрә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Бир анлыға өзүнүзү гәдим јазылары охумаға чалышан тәдгигатчы һесаб един вә дашын үзәриндәки ашағыдакы јазыны охумаг үчүн мүвафиг истигамәт сечин.

н л ј ә и и ч р
ы а ә р н д ј ә
ш ч м ј и н а з
ы ә н е л а б а

Азәрбајчан дилини өјрәнмәјә чалышын.

2. Шакирдләр мәктәб музејиндәки хатирә дәфтәриндә әрәб өлкәләриндән кәлмиш гонагларын гејдләринә раст кәлдиләр. Һәмин јазыны охумагда онлара көмәк един:

Мәктәбиниз хошумуза кәлди, сағ олун.

б ә т к ә м
о х з и н и
а з у м у ш
с и д л ә к
н у л о ғ а

6. Гоһум сөзләр нечә јараныр.

1. Ағачын көкүндән мүхтәлиф јени будаглар пөһрәләндији кими, сөз көкләриндән дә мүхтәлиф јени сөзләр јарана билир. Гоһум сөзләр белә јараныр. Бәс гоһум сөзләри әмәлә кәтирән нәдир? Көк вә шәкилчи. «Шәкилчи»-нин гоһумларыны тапын.

2. «чы» гоһумлуг әлагәләри јаратмаг үчүн чох гапылара елчи кетди, јени гоһумлар тапды. Һәмин гоһумлары бир јерә топламаға чалышын (чы, чи, чу, чү шәкилчиләри васитәси илә дүзәлән јени сөзләр).

3. «лы» да өзүнүн «гоһумларыны» ахтарырды. Сиз она көмәк един.

4. Шәкилчиләр арасында јарыш башланды. Һәр шәкилчи даһа чох гоһум сөзләр јарада биләчәји илә фәхр едирди. Дар^2, ма^2, ыш^4, да мүбаһисәјә киришмишди. Онларын һәр бири гоһумлуг әлагәләри јаратмагда даһа маһир олдугларыны сөјләјирдиләр. Бәс онларын һансы һаглы иди? Бу мүбаһисәни кәсмәкдә онлара көмәк един.

5. ын^4, лар^2, дан^2 шәкилчиләри дә гоһумлуг әлагәләри јаратмаг фикринә дүшдүләр. Гапы-гапы кәздиләр, лакин гоһум олмаг үчүн һеч кәс разылыг вермәди. Онлар чохлуча достташыш тапдылар. Нә үчүн? Изаһ един. Онларын тапдыглары дост танышлары көстәрин.

6. ма^2 нә заман сөздүзәлдичи, нә заман сөздәјишдиричи шәкилчи олур?

7. Гоһумлуг конкурсу.

(Ојун)

Апарычы көстәрир ки, бу күн гоһум сөзләр јаратмаг үзрә шәкилчиләр арасында конкурс е'лан едилир. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр јарыша гошулурлар. Онларын һәр бири даһа чох гоһум сөз јаратмаг үзрә өһдәлик көтүрүр. Шәкилчиләрин гә-

ләбә чалмасына сиз дә көмәк етмәлисиниз. Шәкилчиләр бир-бир јарыш мејданына чағырылыр. (апарычы онларын адыны чәкир); мәсәлән, лы[4] шәкилчиси мејдана чағырылыр. Шакирдләр мүәјјән едилмиш вахтда һәмин шәкилчиләрлә мүхтәлиф сөзләр дүзәлдирләр. Ејни вахтда ким даһа чох сөз дүзәлтсә галиб кәлмиш һесаб едилир вә она мүәјјән хал верилир. (Мәсәлән, дејәк ки, һәр сөз үчүн бир хал мүәјјән едилир). Сонра нөвбәти шәкилчи (дәјәк ки, чы[4], ыш[4], ма[2] вә с.) мејдана чыхыр. Ојунун сонунда мүнсифләр һеј'әти халлары һесаблајыр вә даһа чох хал газанмыш команда галиб кәлмиш һесаб едилир.

8. Ким сәһв етмишдир.

Мүәллим јазы тахтасында $5x^2+20=100$ мисалыны јазараг тәклиф едир:

—Бу мисалда X-и (икси) тапын.

Шакирдләр мисалы һәлл етмәјә башлајырлар. Илк оларағ Илһам әлини галдырыб билдирир ки, о, X-и (икси) тапмышдыр. Мүәллим ону јазы тахтасына дә'вәт едир. Илһам табашири көтүрүб лөвһәдәки мисалда иксин (X) алтындан хәтт чәкәрәк дејир:

—Будур икс!

Ушаглар бәркдән күлүшүрләр.

Ушагларын күлүшмәсинә сәбәб нә иди? Кимин сәһв етдијини мүәјјәнләшдирин (тапшырыг белә гојулмалы иди: X-ин гијмәтини тапын).

9. Ким даһа чох..

(Ојун)

Синиф ики вә ја үч командаја бөлүнүр. Е'лан едилир ки, лексикаја аид мәшғәлә кечириләчәкдир. Апарычы һәр командаја бир вәрәг кағыз верир вә көстәрир ки, мүәјјән едилмиш вахт әрзиндә е'лан олунмуш сөз групуна аид һәр команда сөзләр сечиб јазмалыдыр. Һансы команда чох сөз јазса, галиб һесаб едиләчәк. Гәләбә үчүн беш хал мүәјјәнләшдирилир. Һәр сәһв јазылмыш сөз үчүн исә бир хал чәримә едилир.

Вәрәгләр беш дәгигәдән бир топланылыр вә јениси пајланылыр. Топланан вәрәгләр мүнсифләр һеј'әтинә верилир. Мүнсифләр халлары һесаблајан мүддәтдә шакирдләр јени тапшырығы ичра едирләр. Ахырда чох хал газанмыш команда галиб һесаб олунур.

Тапшырыглар ашағыдакы характердә ола биләр.

1. Омонимләрә аид мисаллар јазын. 2. Антонимләрә аид мисаллар көстәрин. 3. Идмана аид һансы сөзләри билирсиниз? 4. Кәнд тәсәррүфатына аид билдијиниз терминләри јазын. 5. Архаизмләрә аид мисаллар јазын, 6. Сизин шәһәрдә (рајонда, кәнддә) ишләнән, лакин әдәби дилимиздә тәсадүф олмајан сөзләрдән һансылары билирсән?

10. Гијаби сәјаһәт.

(Ојун)

Апарычы е'лан едир ки, харичи өлкәләрә сәјаһәт тәшкил етмәк үчүн өлкәләри мүәјјәнләшдирмәк вә туристләр ајырмаг лазымдыр. Бу ишдә тәшкилат комитәсинә көмәк един. Шәртләр беләдир: өлкә, шәһәр вә туристләри елә сечмәк лазымдыр ки, онларын һамысы ејни һәрфлә башласын. Беш дәгигә әрзиндә ким даһа чох шәһәрә чох турист көндәрсә, о, галиб һесаб олуначаг. Командалар үчүн суаллар шәһәр вә туристләрин сјаына көрә мүәјјәнләшдирилир. Мәсәлән, апарычы е'лан едир:

—А групу үзрә турситләри груплашдырын!

Командалар өлкәләри вә туристләри ашағыдакы шәкилдә јазырлар:

Алманија (АДР)	Ариф, Адилә, Адикә, Аға.
АБШ	Алим, Адил, Акиф, Асиф.
Австрија	Асәф, Ајна вә с.
Алманија (АФР) вә с. ?	

А групу сәфәрә јола салындыгдан сонра Б, В вә с. групларын һазырлашмасы е'лан едилир.

11. Әламәтләрини сајын!

Апарычы мүхтәлиф әшјаларын шәкли чәкилмиш карточкалары шакирдләрә пајлајыр. Шакирдләр һәмин әшјалара

ујғун кәлән әламәтләри шәклин алтында јазырлар. Мәсәлән, **алма** шәклинин алтына ашағыдакы әламәтләр јазылыр: ағ, гырмызы, сары, көј, турш, ширин, ачы, туршмәзә, дадлы, дадсыз, ири, бөјүк, кичик, чыр пејвәнд, чүрүк вә с.

12. Ким даһа тез...

Ојунун һәр бир иштиракчысы бир вәрәг кағыз көтүрүр вә ону 6 һиссәјә ајырыр: 1) исим, 2) сифәт, 3) фе'л, 4) зәрф, 5) әвәзлик, 6) сај.

Апарычы әлифба католoгундан бир һәрф чыхарыр. Шакирдләр һәмин һәрфлә башланан нитг һиссәләринә аид нүмунәләр дүшүнүб мүвафиг һиссәјә јазырлар. Ким даһа тез јазыб гуртарса, галиб кәлмиш һесаб олунур.

Чәрәнчи адам һамынын охуја билдији ачыг мәктубдур.

П. Буаст

Савадсыз адамлар һәрфләри, тәрбијәсиз адамлар исә ишләри гарышдырарлар.

Пифагор

Вәтән уғрунда өлүм—һәјатын давамыдыр.

Чамбул

Бир ағыздан чыхан, мин ағыза јајылар.

Аталар сөзү

Консултасија

1. ГИТ'ӘНИН ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Орта мәктәбдә програмын тәләбинә әсасән, гәзәл, гит'ә кими классик ше'р шәкилләриндән нүмунәләр өјрәдилир вә онларын форма хүсусијјәтләри һаггында нәзәри мә'луматын верилмәси тәләб олунур. Әдәбијјатшүнаслыға аид әлдә олан китабларда гит'ә ше'р шәклинин хүсусијјәти изаһ олунмур. Гит'әнин хүсусијјәтләрини, ону гәзәлдән фәргләндирән чәһәтләри изаһ етмәниз хаһиш олунур.

К. Һүсејнова—Бакы.

Гәзәллә гит'ә арасында, һәгигәтән, мүәјјән охшарлыг вар: һәр икиси лирик жанра дахилдир, һәр икиси кичик һәчмли ше'р нөвүдүр, һәр икисиндә гафијә гурулушу бејтлә (ики мисра) мүәјјәнләшдирилир. Лакин бунларын арасында чидди фәргләр дә вар. Буну ајдын тәсәввүр етмәк үчүн һәмин ше'р шәкилләриндән һәр биринин хүсусијјәтини нәзәрдән кечирмәк лазым кәлир.

Доғрудур, әдәбијјатымызда ичтимаи-сијаси мәзмун дашыјан гәзәлләр дә вар. Буна бахмајараг, һәмин әдәби нөвүн мәзмунуну, әсасән, мәһәббәт мөвзусу тәшкил едир. Мәншә е'тибарилә әрәбләрә мәхсус олан «ғәзәл» сөзүнүн өзү «гадына мәһәббәт» мә'насыны ифадә едир. Елә буна көрә дә гәзәлдән, әсасән, чылғын мәһәббәтин тә'сириндән доған һисс-һәјәчаны, изтираблары ифадә едән бир әдәби форма кими истифадә олунур. Бир сыра Шәрг халгларынын әдәбијјатында кениш јајылмасына бахмајараг, сабит гафијә гурулушуна маликдир: биринчи бејтин мисралары һәмгафијә, галан бејтләрин биринчи мисрасы сәрбәст, икинчи мисра мәтлә (башланғыч) бејти илә гафијәләнир (аа, ба; ва; га; ғa, вә с.). Мәгтә (сон) бејтин мисраларынын бириндә шаир өз тәхәллүсүнү дејир. Гәзәл тәхминән 5—11 бејтдән ибарәт олур. Бејтләрин сајынын тәк олмасы әсас шәртдир.

Гит'ә дә әрәб сөзү олуб мә'насы парча, һиссә демәкдир. Әдәбијјатшүнаслыгда гит'ә лирик ше'р парчасы, әдәби нөв олуб, бир сыра Шәрг халгларынын әдәбијјатында өзүнү көстәрир. Лирик жанрын бу нөвү ики чәһәтдән—һәм мөвзу даирәси, һәм дә гафијә гурулушу бахымындан гәзәлдән фәргләнир. **Гит'әнин мөвзу даирәси јалныз бир саһә илә мәһдудлашмыр, даһа чох ичтимаи-сијаси, әхлаги-етик, тәнгиди мәзмун кәсб едир.** Гит'әнин мөвзу кенишлијини бөјүк Азәрбајчан шаири Фүзулинин јарадычылығында ајдын көрмәк олар. Мә'лумдур ки, шаирин орта мәктәбдә өјрәдилән «Падшаһи-мүлк...» гит'әси кәскин ичтимаи-сијаси мәзмуна маликдир.

Доғрулуг илә истә үлүвви-мәгам ким,
Кәлдикчә һалинә верә дөврани-фәләк рәвач,

мисралары илә башлаjан гит'әси исә әхлаг мөвзусуна һәср олунмушдур. Шаир бу гит'әсиндә адамлары доғрулуға, дүзлүjә чағырыр, инсанын доғрулугла учалдығыны сөjләjир.

Шаирин ашағыдакы гит'әси исә чидди тәнгиди мәзмун дашыjыр. Бөjүк сөз устады, ше'рдә тәглидчилиjә меjл едән шаирләри чәми дөрд мисрада тәнгид атәшинә тутараг онлара ағыр зәрбә ендирир.

Мүддәи еjләр мәнә тәглид нәзмү нәсрдә,
Леjк намәрбут әлфазү мүлкәддәр заты вар.
Пәһләванлар бадпалар сәкирдәндә һәр jана,
Тифл һәм чөвлан едәр, әмма ағачдан аты вар.

Гит'ә һәчм е'тибарилә тәхминән 4—18 мисрадан ибарәт олур. Лирик жанрын бу нөвүнү гафиjә гурулушу е'тибарилә гәзәлдән фәргләндирән әввәлинчи вә сонунчу беjтләрдир: гит'әтинин илк беjтиндә мисралар гафиjәләнмир, мәгтә (сон) беjтиндә шаир тәхәллүсүнү сөjләмир.

Ш. МИКАJЫЛОВ
(Азәрб. ДЕТПИ)

2. МҮАСИР ТҮРК НӘСРИ ҺАГГЫНДА

Һөрмәтли редаксиjа! Мә'лумдур ки, түрк нәсри дүнjанын габагчыл әдәбиjjаты илә бир сырада аддымлаjыр. Мүтәрәгги jазычылар әсәрләриндә күнүн ичтимаи-сиjаси һадисәләринә вахтында чаваб верир, кениш халг күтләсинин истәк вә арзуларыны әкс етдирирләр. Буну биз Әзиз Несинин, Орхан Хәнчәрлиоғлунун, Jашар Камалын вә башгаларынын jарадычылығында көрүрүк. Лакин бу барәдә лазыми мә'луматымыз jохдур. Хаһиш едирик ки, мүмкүнсә мүасир түрк нәсри вә онун бә'зи нүмаjәндәләринин jарадычылығы һаггында мәчмуәниздә бизә гыса мә'лумат верәсиниз.

М. Мустафаjев, Н. Лачынов—Бакы.

Һазыркы дөврдә мүасир түрк әдәбиjjаты бөjүк сүр'әт вә вүс'әтлә инкишаф едәрәк jени jүксәк мәрһәләjә чатыр, ән зәрури вә ингилаби идеjалары кениш сурәтдә jаjыр. Габагчыл вә демократик ән'әнәләри ләjагәтлә давам етдирән бугүнкү түрк нәсринин Орхан Хәнчәрлиоғлу, Әзиз Несин, Jашар Камал, Орхан Камал, Сәмим Гочакөз, Факир Баjкурт кими көркәмли нүмаjәндәләри ганунауjғун бир шәкилдә дәрк едирләр ки, әсил тәрәггипәрвәр әдәбиjjат халг һәjатыны тамамилә реалистчәсинә ин'икас етдирмәли, халгын ичтимаи дәрдләри, күнүн ән вачиб, зәрури проблемләри—jохсул кәндлиләрин, дәһшәтли истисмар нәтичәсиндә әзилән фәһләләрин, кәнд вә шәһәр зиjалыларынын һәjаты бәдии әдәбиjjатын ән башлыча вә апарычы мөвзусу олмалыдыр. Мәһз Орхан Хәнчәрлиоғлунун «Гаранлыг дүнjа», Әзиз Несинин

«Кор дөjүшү», Jашар Камалын «Инчә Мәммәд», Орхан Камалын «Ел гызы», Сәмим Гочакөзүн «Галпаглылар», Факир Баjкуртун «Иланларын интигамы» әсәрләри она көрә идеjа-мәфкурәви вә бәдии-естетик чәһәтдән гиjмәтлидир ки, бурада кәнд вә шәһәрдә кедән ичтимаи тәбәгәләшмә, кәндли илә ағанын, фәһлә илә саһибкарын мүнасибәтиндә әмәлә кәлән зиддиjjәт, истисмарчыларла истисмар олунанлар арасында бөjүк мүбаризә бүтүн кәскинлиjи вә аjдынлығы илә ин'икас етдирилир. Мүасир демократик түрк jазычылары фәһлә синфинин идеаллары мөвгеjиндә даjанараг, капитализм чәмиjjәти үчүн зәрури олан чәһәтләри—түрк кәндинин ачыначаглы һәjатыны, ичтимаи һәjатын зиддиjjәтләрини, синифләр мүбаризәсини бөjүк вәтәндашлыг чәсарәти илә әкс етдирирләр.

Романлары дүнjанын бир чох габагчыл халгларынын дилләринә тәрчүмә олунмуш көркәмли jазычы Орхан Хәнчәрлиоғлу мүасир түрк әдәбиjjатында мүһүм jер тутур. Онун романларында һәм мүасир түрк кәндинин ачыначаглы вәзиjjәти, һәм бөjүк капиталист шәһәри Истамбулдакы истисмарчылар синфинин маһиjjәтинин ачылмасы, һәм дә индики Түркиjәдә халгын габагчыл нүмаjәндәләри олан зиjалыларын һәjаты өз jүксәк бәдии ин'икасыны тапмышдыр. Jазычынын «Гаранлыг дүнjа», «Бөjүк балыглар», «Кәмимизи дөjәчләjән дәниз» романларында капиталист аләминдә инсанын мә'нәви jалгызлығы, ач вә jохсул инсанларын фачиәси, кәндлиләрин фәлакәти, мөвчуд гурулушун jаратдығы әдаләтсизликләрлә мүбаризә едә билмәjән зиjалыларын фачиәси реал боjаларла тәсвир едилмишдир.

Фәлсәфи үмумиләшдирмәләр, драматик һадисәләр вә лаконизм устасы Орхан Хәнчәрлиоғлу кениш бәдии үмумиләшдирмә jолу илә кедәрәк харичи капиталын өлкәjә сохулмасыны, Түркиjәнин американлашдырылмасыны кәскин тәнгид едир. Көркәмли сәнәткарын романларында түрк кәндлисинин, фәһләсинин, зиjалысынын, «али» чәмиjjәт һесаб едилән күбар аләминин, бөjүк сәрвәт саһибләринин, һабелә харичи капиталист дөвләтләринин Түркиjәдәки инһисар бирликләри башчыларынын һәjаты чанландырылыр.

Jазычы өлкәнин ичтимаи-сиjаси проблемләрини реалистчәсинә әкс етдирән, мөвзу чәһәтдән jени вә тәравәтли олан «Гаранлыг дүнjа» романында зиjалыларын түрк кәндини оjатмаг, кәнддә jенилик, ишыг вә мәдәниjjәт jаратмаг проблемини галдырыр. Jүксәк ичтимаи амал, халгын ағыр вә ачыначаглы һәjатыны реалистчәсинә чанландырмаг меjли бу романын jаранмасынын башлыча сәбәбләриндәндир.

Кәнч Орхан Хәнчәрлиоғлу Истамбул университетинин һүгуг факултәсини битирдикдән сонра Анадолунун бир чох гәсәбә вә кәндләриндә мүхтәлиф вәзифәләрдә ишләмиш, мадди не'мәтләр jарадан кәндлинин икигат зүлм вә истисмар алтында олмасынын билаваситә шаһиди олмуш вә дүзкүн тәсвир етмишдир. Бу мә'нада Орхан Хәнчәрлиоғлунун «Гаранлыг дүнjа»да тәсвир етдиjи Әһмәд сурәти мүәллифин өз прототипидир.

Романын гәһрәманы Әһмәдин вә башга зиjалыларын көмәjи вә сә'jи нәтичәсиндә кәнддә електрик стансиjасы тикилир. Мазылығын гаранлыг күчәләриндә кур електрик ишыгларынын jанмасы Әһмәдин гәлбини сонсуз севинчлә долдурур. Лакин Мазылыгда електрикдән jалныз бир нечә мүәллим вә мә'мур истифадә едир. Кәндлиләрин исә

бу ишығы чәкмәјә мадди имканлары јохдур. Мазылыг јенә әввәлки кими сәссиз вә һәрәкәтсиздир.

Демәк, мәсәлә тәкчә ишыг чәкмәклә битмир. Түрк кәндлисини ојатмаг үчүн кәнддә јалныз мәдәни ингилаб јаратмаг дејил, ичтимаи-сијаси гурулушу көкүндән дәјишмәк лазымдыр.

Мүасир түрк әдәбијјатынын инкишафында хүсуси хидмәти олан, өз һекајә, пјес вә романларында капитализм гурулушунун бүтүн ијрәнч маһијјәтини ифша едән көркәмли түрк сатирики Әзиз Несинин јарадычылығы ичтимаи сатиранын бариз нүмунәси кими чох гијмәтлидир.

Әзиз Несинин әсәрләри дүнјанын ијирми бешдән артыг халгынын дилинә тәрчүмә едилмиш, әдиб дәфәләрлә бејнәлхалг һекајә мүсабигәләриндә јүксәк мүкафата лајиг көрүлмүшдүр.

Ичтимаи сатиранын көзәл нүмунәләрини јаратмыш Әзиз Несин јарадычылығынын башлыча мәзијјәти һаким синифләрин сатгынлығыны, ишсизлији, јохсуллуғу, кәндлиләрин торпагсызлығыны, фәһлә вә кәндлиләрин һәддиндән артыг истисмар едилмәсини, тәрәггипәрвәр зијалыларын тә'гиб олунмасыны чанлы вә реалист шәкилдә көстәрмәклә кичик адамын ағыр, ачыначаглы талејини үмумиләшдирмәсиндәдир.

Әзиз Несин нәдән јазырса јазсын, даима өз јүксәк ичтимаи идеалына садигдир. Буна көрә дә әдиб 1968-чи илдә Бакыда нәшр олунмуш «Кор дөјүшү» китабына јаздығы мүгәддимәдә бу мәсәләјә тохунараг гејд етмишдир: «Һекајәләримдә мүасир Түркијәнин ичтимаи топографијасыны вермәјә чалышырам. Бу иши көрмәјә чалышаркән, түрк әмәкчи синфинин јазычысы кими инсанларын вә һадисәләрин ичтимаи бәлаларыны ачмаг истәјирәм. Башга чүр давранмағы бачармырам. Чүнки мәни јетишдирән халгыма өзүмү һәмишә борчлу сајырам вә буна көрә дә өз синфимин јазычысыјам».

Бәдии усталыг вә сәнәткарлыгда лаконизм јолуну әсас тутан Әзиз Несин инчә күлүшлә, кинајәли, тиканлы сатира васитәсилә назир вә мә'мурларын, дөвләт апараты ишчиләринин, ачкөз вәкилләрин, сијаси ишбазларын, тичарәт буржуазијасынын, хырда тачир вә эснафларын, һәр чүр фырылдагчыларын, дәләдузларын вә с. ијрәнч маһијјәтини ачыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, Әзиз Несинин күлүшү вә сатирасы охучуда дәрин кәдәр дејил, һәм дә мөвчуд гурулушун һаким даирәләринә гаршы дәрин е'тираз, нифрәт вә кин јарадыр.

Әзиз Несин сатирасы вә күлүшү өз чидди маһијјәти вә ичтимаи мәзмуну е'тибарилә охучуда ичтимаи, ингилаби шүур, јени тәфәккүр, мејл вә арзу ојатмаг кејфијјәтинә маликдир.

Түркијәдә чыхан «Имәчә» журналы Әзиз Несин јарадычылығынын әсас истигамәтини доғру мүәјјәнләшдирәрәк јазыр: «О, түрк әдәбијјатынын, түрк дүшүнчәсинин бир парчасыдыр. О, јазмадығы заман фикир азадлығы јохдур демәкдир».

Әзиз Несинин Түркијәдә һаким даирәләрин симасызлығыны, ријакарлығыны ифша едән һекајәләриндән биринә нәзәр салаг. Јазычы «Адамы зорла дәли едәрләр» әсәриндә чох мараглы бир әдәби үсул сечмишдир. Истамбул шәһәринә бәләдијјә рәиси сечмәк лазымдыр. Һәмин ишдә бөјүк сәлаһијјәтә малик олан варлы вә вәзифәли шәхсләр елә адам сечмәк истәјирләр ки, бу шәхс бәләдијјә рәиси оландан сонра онларын истәдији кими һәрәкәт етсин. Јә'ни онларын бүтүн дедикләрини гејдсиз-шәртсиз ичра етсин. Лакин гәрибә бурасыдыр ки, ким бу вәзифәјә сечилирсә, бир аз кечмәмиш дәли олур. Шәһәр бәләдијјә идарәсинин үзвләри узун ахтарышдан сонра, нәһајәт, чох һөрмәтли, тәвазөкар вә тәмиз бир инсан кими танынмыш Расим бәји тапырлар. Расим бәјин рүшвәтхорлардан, ријакарлардан, рәјасәтпәрәстләрдән зәһләси кедир. Буна көрә о, бәләдијјә рәиси олмамышдан әввәл, сәлаһијјәтли шәхсләрин гаршысында белә бир шәрт гојур: «—Јалтаглығы севмирәм. Зијафәт-мијафәт мәнә лазым дејил. Һеч вахт мәни тә'рифләјиб шиширтмәмәли, көјләрә галдырмамалысыныз. Мәним шә'нимә нитг-филан дејилмәмәлидир. Нечәдир? Едә биләрсинизми? Мән дә инсанам. Мәни башдан чыхармаг лазым дејил. Гәбул едирсинизми?».

Расим бәјин там намизәдлијини ирәли сүрән шәхсләр бунун тәклифи илә разылашырлар. Лакин Расим бәј Истамбулун бәләдијјә рәиси олан кими, верилмиш бүтүн јағлы вә'дләри унудурлар. Рәисин евиндән бәләдијјә идарәсинә гәдәр олан јола көзәл халчалар, дәфнә будаглары дөшәнир, евинә гучаг-гучаг күл-чичәк кәтирилир, зијафәтләр дүзәлдилир вә с.

Әзиз Несин Расим бәјин шәрәфинә верилән тәнтәнәли зијафәтләрдән бирини бу чүр тәсвир едир: «Зијафәт кечирилән салон шаһ сарајы кими бәзәдилмишди. Гырх нәфәрлик сүфрә ачылмыш, ораја чүрбәчүр чичәкләр, күмүш шамданлар гојулмушду. Көзлүклү адам әлиндә гәдәһ ајаға галхыб тәбрик нитги сөјләди вә Расим бәји салондакылара көстәрә-көстәрә:

— Еј бөјүк зәка... Еј мисилсиз адам!.. Еј харгүл'адә инсан!.. — деди. — Сәнин јарадычы зәкан сајәсиндә шәһәримиз гыса бир заманда...».

Бәләдијјә рәиси Расим бәј бүтүн бу симасызлыға вә ријакарлыға дөзмәјәрәк е'тираз едир, онлары һәдәләјир. Белә олдугда бәләдијјә идарәсинин үзвләри ону дәли адландырараг һәмин вәзифәдән кәнар едирләр.

Беләликлә, Әзиз Несин сүбут едир ки, өз өлкәсиндә дөвләт апаратында ишләјәнләр рүшвәтхор, ријакар, симасыз вә јалтаг адамлардыр.

Мүасир түрк әдәбијјатынын Орхан Хәнчәрлиоғлу, Әзиз Несин, Јашар Камал, Орхан Камал, Факир Бајкурт, Сәмим Гочакөз кими көркәмли тәрәггипәрвәр јазычыларынын әдәбијјат вә халг гаршысында әсас хидмәтләри мәһз бундан ибарәтдир ки, онлар өз демократик руһлу әсәрләриндә кениш халг күтләләрини истисмар едән капитализм гурулушунун мәнфурлуғуну, онун ијрәнчлијини вә күчлү истисмар машыны олдуғуну әсил бәдии усталыг вә мәһарәтлә ачыб көстәрә билирләр. Бу сәнәткарларын әсәрләринин әсил реализми вә сәнәткарлыг гүдрәти дә онларын мүәллифләринин һәјата, һәјат һәгигәтләринә тамамилә садиг олмаларында, бугүнкү Түркијәнин һәјатыны һәгиги мә'нада ин'икас етдирә билмәләриндәдир.

Васиф НӘСИБОҒЛУ
(Азәрб. ССР ЕА)

3. ЈАЗЫ ТӘ'ЛИМИ ВӘ КАЛЛИГРАФИЈА.

IV—VIII синифләрдә бә'зи шакирдләр ифадә вә ја иншаны һәм мәзмунлу, һәм дә чох савадлы јазыр, лакин хәтләриндә сәлигәсизлијә, һүснхәт гајдаларындан кәнара чыхмаг һалларына јол верирләр. Белә һалда онларын јазы ишинин гијмәтини бир бал ашағы ендирмәк вачибдирми?

Чаһанкир Гасымов—Исмајыллы рајону.

Һәр шејдән әввәл е'тираф етмәји лазым билирик ки, бу характерли суалла мәчмуәмизин редаксијасына мүрачиәт едәнләр чох олмушдур. Елми-практик конфрансларда, методик мүшавирәләрдә дә мүәллимләримизин һәмин мәсәләјә мараг көстәрмәләри диггәтимизи чәлб етмишдир. Бунлары нәзәрә алараг Исмајыллы рајонундакы Тәзәкәнд орта мәктәбинин мүәллими Ч. Гасымов јолдашын суалына бир гәдәр кениш чаваб вермәји мәгсәдәујғун һесаб едирик.

Совет мәктәбләринин тәчрүбәсиндә артыг чохдан мүәјјән едилмишдир ки, шакирдләрин ајдын вә дүзкүн хәтлә јазмалары, дәфтәрләриндә сәлигә-саһмана риајәт етмәләри онларын орфографик савадынын инкишафында мүсбәт рол ојнајыр. Мүшаһидәләр ачыг-ашкар көстәрир ки, јахшы вә ајдын хәтти олан, јазы просесиндә өзүнү интизамлы апаран шакирдләр сәлигәсиз јазан вә јазы ишини нечә кәлди јеринә јетирән јолдашларына нисбәтән, орфографик чәһәтдән даһа савадлы олурлар*.

Хәттин јахшылығы, һәр шејдән әвәл, онун ајдын охунаглығы илә мүәјјәнләшир. Шакирд ајдын јаздыгда онун орфографик вәрдишләринин инкишафында көрмә габилијјәти даһа фәал рол ојнајыр; белә ки, бу заман јазы просесиндә о өз јаздыгларына даһа ити көзлә нәзарәт етмәк бачарығына јијәләнир.

Мә'лум олдуғу үзрә, савадлы јазы вәрдишләринә јијәләнмәкдә диггәтин дә ролу чох бөјүкдүр. Бу исә мүәјјән дәрәчәдә хәтлә әлагәдардыр. Белә ки, орфографик вәрдишләрә јијәләнмәк «јазы просесиндә онун (јазынын) бүтүн елементләри арасында диггәти бәрабәр дәрәчәдә бөлүшдүрмәји тәләб едир.[1] Бу просесиндә шакирдин өз диггәтини ани олараг јазысындакы бу вә ја дикәр «долашыглығы ачмаға» јөнәлтмәси мүәјјән сәһвә јол вермәсинә сәбәб ола билир.

Бә'зи шакирдләр хәтләринин көзәллијинә, әкәр тә'бири чаизсә, нахышлы-нухушлу олмасына хүсуси диггәт јетирдикләри үчүн онларын јазы сүр'әти лазыми сәвијјәдә олмур. Унутмаг олмаз ки, шакирдләри сүр'әтли јазы бачарығына јијәләндирмәк нисбәтән чәтин просесдир. Белә ки, бу просес онларын диггәт вә ирадәсини даһа чох тәмрин етмәк еһтијачыны доғурур. Ахы белә јазы тәләб едир ки, јазан шәхс сөзүн тәркибиндәки ајры-ајры елементләри ајдын шәкилдә көрә билсин; бу, шакирдләрдә орфографик гаврајышы (көрмә гавраjышыны) инкишаф етдирмәкдә чох мүһүм шәртләрдән биридир.

---

[1] Бах: А. В. Текучев, «Методика русскога языка в средней школе», Москва, 1970, сәһ. 320.

Бә'зи мүәллимләр белә һесаб едирләр ки, шакирдләрә ајдын вә график чәһәтдән дүзкүн јазмағы өјрәтмәк ибтидаи синиф мүәллимләринин вәзифәсидир, сонракы синифләрдә онларын хәттини јахшылашдырмаг үзрә ишләрә вахт сәрф едилмәси «ганунн дејил». Шүбһәсиз ки, бу фикирлә разылашмаг олмаз. Проф. А. В. Текучевин гејд етдијн кими, әкәр мүәллим шакирдләрдә мөһкәм орфографик вәрдишләр јаратмаға тә'сир көстәрән бүтүн факторларын мәчмусундан истифадә етмәк истәјирсә, о, јазынын график чәһәтдән дүзкүнлүјү факторуна да биканә јанаша билмәз. Бәс бу фактора әсасланаркән нәләри нәзәрә алмаг лазымдыр?

Һәр шејдән әввәл, мүәллим буна наил олмаға чалышмалыдыр ки, шакирдләр ајдын вә охунаглы јазсынлар; дәфтәрләрини сәлигәли сахласынлар.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, хәтт фәрди хүсусијјәт дашыјыр. Шакирдләрин јазыларында каллиграфик сәһвләрин, мүәллимин «үрәјинә јатмајан» чәһәтләрин мејдана кәлмәси әсасән бу амилдән (хәттин фәрди хүсусијјәт дашымасындан) ирәли кәлир. Буна көрәдир ки, бә'зи шакирдләрин әсәб системинин нормал вәзијјәтдә олмамасы вә биләк әзәләләринин кифајәт гәдәр инкишаф етмәмәси вә с. кими објектив сәбәбләр онларын хәттинә бу вә ја дикәр дәрәчәдә өз тә'сирини көстәрир.

Гејд етдијимиз амиллә әлагәдар дикәр објектив сәбәбләрдән бири дә будур ки, шакирдләрдә тәдричән мүхтәлиф шәхсләрин, хүсусән јахын гоһум вә танышларын—өзләриндән бөјүкләрин хәттинә хүсуси мараг ојаныр вә онларда өз хәтләрини «тәкмилләшдирмәк», «биткинләшдирмәк» мејли јараныр. Һәм дә бу мејл бә'зән о гәдәр гүввәтли олур ки, образлы демиш олсаг, мүәллимин һәр чүр тәдбири вә тә'сири белә, онларын инады гаршысында ачиз галыр. Нәтичәдә һәмин шакирдләр бир сыра һәрфләри «бөјүкләрин јаздығы кими» јазыр, һәрфләрин бә'зиләрини битишдирмир, бир сөзлә хәтләрини әсаслы сурәтдә фәргләндирмәјә чалышырлар.

Нәһајәт, гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләрин јол вердикләри график (каллиграфик) сәһвләрин бир гисми дә онларын мәһз сүр'әтли јазмаға сә'ј көстәрмәләри илә әлагәдардыр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләрин хәттиндә нәзәрә чарпан график сәһвләрин бир чоху диакритә едилмиш һәрфләрин (г—ғ, к—к, ч—ч, у—ү) јазылышы илә әлагәдардыр. Бә'зи шакирдләр һәмин сәһвләри узун müддәт график чәһәтдән фәргләндирмәкдә чәтинлик чәкир вә нәтичәдә сәһвләрә јол верирләр. Бурада мүтләг гаршыја белә бир суал гојмаг лазым кәлир: һәмин сәһвләр мәкәр һәмишә график сәһвләр кими өзүнү көстәрир? Әлбәттә, јох. Бу, һәр шејдән әввәл, сәһвин һансы сөздә вә һансы һалда бурахылмасы илә әлагәдардыр. Әкәр шакирдин бурахдығы сәһв, бир нөв, механики характер дашыјырса, һәмин һәрфләрлә онлары ифадә едән сәсләр арасындакы мүнасибәти онун (шакирдин) һәлә мөһкәм билмәдијини мүәллим тәрәфиндән јәгин едилирсә, белә сәһвләр, шүбһәсиз, һәрф сәһвләри, јә'ни әлифбадакы мүәјјән һәрфләри һәлә кифајәт гәдәр танымамагдан ирәли кәлән сәһвләр һесаб етмәк лазымдыр. Лакин шакирдин бурахдығы сәһв сөзүн јазылыш гајдасыны билмәмәсиндән ирәли кәлирсә, бунлар орфографик сәһв һесаб едилмәлидир. Конкрет мисал-

лар кәстәрәк: тутаг ки, шакирд **әкәр** әвәзинә **әјәр;** чораб әвәзинә **чораб; јағыш** әвәзинә **јагыш; үзүм** әвәзинә **узум** вә с. јазмышдыр; бунлар, шүбһәсиз ки, һәрф сәһвләридир. **Отаг, тутгун, түфәнк, күбрә, кәнч, чәкич, шүар, нүмајәндә** кими сөзләрдә **г, к, ч, ү** әвәзинә **ғ, к, ч, у** һәрфләринин ишләдилмәсиндән ибарәт нөгсанлары исә һеч дә һәрф сәһви һесаб етмәк олмаз. Чүнки белә сәһвләр һәмин сөзләрин јазылышы илә әлагәдар орфографик гајдалары билмәмәкдән ирәли кәлир; демәк, белә һалларда бурахылан сәһвләр орфографик сәһвләрдир.

Шакирдләрин хәттиндә нәзәрә чарпан сәһвләрин бә'зиләринин дә сәбәби дилимиздәки сөзләрин фонетик хүсусијјәтләриндән (модел хүсусијјәтләриндән) ирәли кәлә билир. Мәсәлән, рус дили үчүн ш+и+ш+и, јахуд и+ш+и вә с. модели гәтијјән характерик олмадығы һалда, бизим дилимиздә бунлардан тез-тез истифадә едилир; нәтичәдә һәмин һәрф бирләшмәләри јазы хәттиндә һәм јазан, һәм дә охујан үчүн мүәјјән чәтинликләр гаршыја чыхарыр. Буну, мәсәлән, **ишинн, шишин, пишик** вә с. кими сөзләрин әлјазмасы нүмунәсиндә мүшаһидә етмәк чәтин дејил. Н, м, л вә с. һәрфләрин сөзләрдә и, ш һәрфләри илә бирләшмәси мәгамларында да шакирдләр белә долашыгларла аз гаршылашмырлар. Буна көрәдир ки, онлар һәмин һалларда һәрфләрин бирләшдирилмәси гајдаларына риајәт етмир, **и, ш, л, м** кими һәрфләри ајры јазмаға, јахуд **ш** һәрфинин алтындан, т һәрфинин исә үстүндән хәтт чәкмәјә адәт едирләр. Һеч шүбһәсиз ки, бунунла онлар (еләчә дә абитуријентләр вә али тәһсиллиләр) өз хәтләринин охунаглы олмасы мәгсәдини күдүрләр.

Гәрибәдир ки, шакирдләрин јазыларында (хәтләриндә) баш верән һәмин һаллар бә'зи мүәллимләри (јухары синиф мүәллимләрини) чидди нараһат едир вә онлар һүснхәт гајдаларындан кәнара чыхан шакирдләри мәзәммәт едир, һәтта бунун үчүн онларын јазы гијмәтләрини бир бал ашағы салырлар. Һалбуки бу, гијмәт «нормалары»нын тәләбләринә зиддир; IV—X синифләрдә хәттинә көрә шакирдин јазы гијмәтини ашағы ендирмәјә ихтијар верилмир.

Рә'јләр вә хүласәләр

МҮӘЛЛИФЛӘРИН ЈАЗЫЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Редаксијамыза һәр һәфтә онларла мәгалә дахил олур. Мүәллим, методист, аспирант имзалы бу јазыларда орта мәктәбдә тәдрис едилән Азәрбајчан дили вә әдәбијјата даир методики, нәзәри мәсәләләрә тохунулур. Мүәллифләр өзләринин шәхси тәчрүбәләрини, мүшаһидәләрини, мүлаһизәләрини кениш охучу күтләсилә бөлүшдүрмәк нијјәтиндә олдугларыны билдирирләр. Бу фәрәһләндиричидир вә һәр шејдән әввәл, ону көстәрир ки, республикамызда чалышан маариф ишчиләримиз, һабелә дикәр мүтәхәссисләримиз ахтарыша, јенилијә чан атырлар, тәзә сөз демәк һәвәслидирләр. Беләләри аз дејилдир.

Онлар мүнтәзәм сурәтдә мәчмуәмиздә чап олунурлар. Мәсәлән, Ә. Чаббарова, С. Рәһимов, Һ. Мирзәјев (Бакы), Н. Мәммәдова (Сумгајыт), М. Абдуллајев (Гах), Н. Һүммәтов (Шәки) вә башгаларынын адыны чәкә биләрик. Бу мүәллифләрин мәгаләләрини нәзәрдән кечирдикдә һисс едирсән ки, онлар чап хатиринә јазмырлар; дәрсә верилән мүасир тәләбләри һәгиги мә'нада баша дүшүр, методика елминин тәләбләринә чаваб верир вә бунларын өз тәчрүбәләриндә дүзкүн тәтбигинә наил олурлар. Белә бир просесдән сонра јазмаг истәји дујурлар. Тәбиидир ки, һәмин мүәллифләрин мәгсәдләри ајдындыр, дикәр мүәллимләр үчүн марагдыдыр. Мәһз редаксија да онлары мәмнунијјәтлә чап едир. Тәәссүф ки, редаксија һеч дә һәмишә бу һисслә гаршылашмыр. Гәләми пүхтәләшмәмиш, јаздығы мөвзуну һәртәрәфли дүшүнмәмиш, мөвчуд елми-методик әдәбијјаты дәриндән нәзәрдән кечирмәмиш мүәллифләр дә вардыр. Онлар јалныз јеканә бир мәгсәд күдүрләр: мәгаләләри мәчмуәдә чап олунсун! Беләләри унудурлар ки, мәтбуатда чыхан һәр бир мәгалә артыг охучуларын мүһакимә објектидир...

Гејд едәк ки, мәчмуәнин үнванына кәлән мәгаләләри шәрти олараг ики гисмә ајырмаг олар. **Биринчисинә** елә мәгаләләр дахилдир ки, онлар там һалда зәифдир. Лакин јазыда бә'зи мүсбәт чәһәтләр нәзәрә чарпыр. **Мирзәһәсән Ширијев** (Бакы) «Азәрбајчан дили дәрсләриндә мәгсәд, вәзифә вә әјанилик» мәгаләсиндә јахшы мәсәләјә тохунуб. Лакин о, мәгаләдә конкрет нәдән данышмаг, нәји тәсвир етмәк әвәзинә, системсиз шәкилдә грамматикадан мә'лум фикирләри садаламыш, грамматик тәһлилин әһәмијјәтини гејд етмиш вә «бунун орфографик вәрдишләрин мәнимсәнилмәсинин әсасыны тәшкил етмәсини» көстәрмишдир.

Б. Аслановун (Лерик) «Дил дәрсләриндә проблемли вәзијјәтин јарадылмасы имканлары һаггында» мәгаләсиндә мараглы чәһәтләр вардыр. Мүәллиф чалышыб ки, өзүнүн тәчрүбәсиндән чыхыш етсин,

Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә нечә проблемли вәзијјәт јаратмасындан данышсын. Мәгаләнин мүсбәт мәзијјәти одур ки, Бајрамәли мүәллим конкрет мөвзулара әсасланмыш дәрсдә проблемли вәзијјәт јаратмаға чәһд көстәрмишдир. Буну «Дүзәлтмә сөзләрин әмәлә кәлмәси» вә «Сифәтин мүгајисә дәрәчәләри»нин тәдрисиндә тәтбиг етмәјә чалышмышдыр. Лакин о, мәгсәдинә лазымынча наил олмамышдыр. Чидди проблемә тохунса да, дил дәрсләриндә буну әһатә едә билмәмишдир. Садәчә олараг, белә дәрсләр шакирдләри мәһдуд даирәдә фәаллашдырыр. Ахы һәр бир фәаллыг дәрсдә проблем вәзијјәт јаратмаг дејилдир.

Б. Асланов дәрсдә проблемли вәзијјәтин јарадылмасы мәсәләләри һаггында јазаркән јахшы оларды ки, тә'лимдә проблемли вәзијјәтин јери, «проблемләрин һәлли јолу илә биликләр әлдә едәркән зеһни ахтарышын фәаллашдырылмасынын мәһсулдар формасы» олан проблемли тә'лимдә проблемли вәзијјәтин нә кими рол ојнамасы, шакирдләрин тәфәккүрүнүн инкишафында әһәмијјәти вә с. һаггында бәһс едә иди.

Н. Һүсејнзадәнин (Чәлилабад) «Шакирдләрин нитгиндә гүсурларын арадан галдырылмасында мәктәблә аиләнин әлагәси тәчрүбәсиндән» мәгаләсиндә мүәллиф чәһд едиб ки, шакирдләрин нитгиндә нәзәрә чарпан нөгсанлары арадан галдырмагда һәјата кечирдији бир сыра тәчрүбәләрдән данышсын. Белә ки, о, мүзакирә заманы әсас диггәти ашағыдакылара јөнәлтмәји мәгсәдәујғун сајыр: а) чүмләнин грамматик вә мәнтиги ардычыллығына; б) чыхыщдакы орфографик нөгсанлара; в) јерли диалект вә шивәләрин арадан галдырылмасына; г) дилин әчнәби сөз вә ифадәләрдән тәмизлијинә.

Лакин мәгаләнин әсас гүсуру ондадыр ки, мүәллиф артыг тәфсилата, һадисәчилијә мејл етмиш, шәхси тәчрүбәсиндәки јахшы чәһәтләрин елми-методик тәһлилини вермәмишдир. **Н. Мәммәдованын** (Бәрдә) «Низами јарадычылығынын тәдрисинә даир» мәгаләсиндә ишыглы чәһәтләр вардыр. Мүәллиф әсас диггәти ики истигамәтдә апарыр (мәфкурәви вә бәдии) вә бунларын Низами јарадычылығынын тәдрисиндә нечә ашыламасындан бәһс едир. Наилә мүәллимәнин нәзәри мүһакимәләри, шаирин поезијасындан сечдији нүмунәләр мараглыдыр. Лакин мәгаләнин башлыча гүсуру ондадыр ки, мүәллиф, һәр шејдән әввәл, јазыја чох шеји вә'д едән бир сәрлөвһә гојмушдур. Икинчиси, методика мүәллиф тәһлилинин көлкәсиндә галыр. Унудулмамалыдыр ки, јахшы мүәллим тәчрүбәси даһа мәгсәдәујғундур. Белә олдугда дикәр әдәбијјат мүәллимләри дә бундан сәмәрәли истифадә едәрләр.

Г. Имамәлијевин (Ағсу) «Әдәбијјатын тәдрисиндә коммунист тәрбијәсинин ашыланмасында јерли материаллардан истифадә» мәгаләсиндә марағлы фактлар аз дејил. Шүбһәсиз, Галиб мүәллимин һәмин јерли материаллардан истифадә етмәси фајдалыдыр. Анчаг о, нәдәнсә, јерли материаллардан шакирдләрдә коммунист тәрбијәсинин ашыланмасында истифадәнин үсул вә васитәләрини вермәмишдир. Јерли материаллар мә'лумат характери дашыјыр.

Икинчи гисм мәгаләләрдә мүәллифләр гаршыларына нечә олурса-олсун чап олунмаг мәгсәдини гојмушлар. Бир фәнн мүәллими кими өз дәрсләрини нечә гурурлар, дәрсә верилән мүасир тәләбләри нечә

баша дүшүрләр, ајры-ајры мөвзуларын тәдрисиндә шакирдләрин тәфәккүр инкишафына нечә наил олурлар вә с. мүһүм мәсәләләрә тохунмаг әвәзинә, сөзчүлүјә, мә'лум фикирләрин сadаланмасына мејл етмишләр. Бә'зән исә мүәллифләр мәгаләләринә «изаһат» вермәји унутмамышлар! Онлара елә кәлир ки, «белә изаһатлар» мәгаләнин чапыны асанлашдырар, редаксијанын мәрһәмәт һиссини јумшалдар. Бәли тәәссүф ки, бу чүр мүәллимләримиз вардыр.

Р. Әмирасланованун (Шамхор) «Заман зәрфи һаггында» мәгаләси бүтөвлүкдә зәифдир. Мүәллиф мөвчуд дәрсликләрдәки заман зәрфи һаггында фикирләри садаламышдыр. Көзләмәк оларды ки, заман зәрфинин тәдрисиндә мүәллифин јенилијә чәһди өзүнү көстәрәчәкдир. Тәәссүф ки, бу бир јана, мәгаләдә грамматик сәһвләрә дә јол верилмишдир. **С. Севдималыјевин** (Губадлы) «VI синифдә зәрф дүзәлдән шәкилчиләри нечә тәдрис едирәм» мәгаләсиндә Севи мүәллим өз тәчрүбәсиндән јазса да, јени, зәрури олан методик јол сечмәмишдир. **Д. Бахшәлијевин (ДГМВ)** «Хитабларда дурғу ишарәләринин тәдриси һаггында» мәгаләсиндә һеч бир јени сөз, јени методик мәсләһәт јохдур. Мүәллиф мә'лум фикирләри садаламышдыр. Тәдрис заманы истифадә етдији чәдвәлләрдә орижиналлыг јохдур.

М. Һүммәтов (Фүзули) «Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин елми дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы тәчрүбәсиндән» мәгаләси тәсвири характер дашыјыр. Мүәллиф шакирдләрдә елми дүнјакөрүшүнүн формалашмасынын имкан вә васитәләриндән данышмамыш, мә'лум фикирләри садаламагла кифајәтләнмишдир. Мирчәфәр мүәллимин мәгаләсиндә белә бир «изаһат» да вардыр: «Мәнчә, бу јазыда кимсәјә лазым олачаг мүәјјән мә'на вардыр. Орда мүәјјән мәсәләләри сечиб истифадә етмәк оларды. Мән журналист дејиләм вә и. а. «Бизчә, изаһата еһтијач јохдур.

Г. Әлијевин (Ләнкәран) «М. Фүзулинин «Мәни чандан усандырды» гәзәлинин тәдриси тәчрүбәсиндән» мәгаләси примитив јазылмышдыр. Бөјүк шаирин бу гәзәлинин орта мәктәбдә өјрәдилмәси мүәллимдән јүксәк усталыг истәјир. М. Фүзули бәшәри һиссләри «Мәни чандан усандырды» гәзәлиндә чох мәһарәтлә вермишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, бу барәдә хејли марағлы методик әсәрләр јазылмышдыр. Гасым мүәллим исә бунлардан истифадә етмәли, үмумиләшдирмәли, сонра белә бир мәгаләни јазмалыјды.

Ф. Асланованун (Ағдаш) «Әдәбијјат дәрсләриндә естетик тәрбијә һаггында» мәгаләси тәсвирчиликдән ибарәтдир. Мүәллиф ајры-ајры мөвзуларын тәһлили илә кифајәтләнмишдир.

Н. Кәримованын (Худат), «М. Сејидзадәнин ше'рләриндә тәбиәт тәсвирләринин верилмәсинин маһијјәти» мәгаләсинин башлыча нөгсаны ондадыр ки, мүәллиф мөвзуну там һәлл едә билмәмиш, шаирин јарадычылығындакы тәбиәт тәсвирләри шакирдләрин әгли тәрбијәсинә јөнәлдилмәмишдир. Тәбиәт тәсвирләри ушагларын психолокијасы илә әлагәләндирилмәмишдир. Дикәр чәһәтдән, тәһлилдән даһа чох М. Сејидзадәнин ше'рләриндән нүмунәләр верилмишдир.

Т. Пиримованын (Гусар) «Сејид Һүсејнин дил вә үслуб хүсусијјәтләринин факултатив мәшғәләләриндә өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән» мәгаләсиндә мүәллифин јени бир сөз демәк чәһди јахшыдыр. Лакин бу, мәгаләнин јүксәк сәвијјәдә јазылмасына зәманәт вермир. Т. Пири-

мова јазысында С. Һүсејнин һекајәләринин дил вә үслуб хүсусијјәтләрини гисмән тәһлил едир. Бу исә һәлә методика, зәнкин тәчрүбә дејил.

Шакирдләрдә јарадычылығын инкишафы мүһүм мәсәләдир. Тә'лим просесиндә бунун имканлары чохдур вә фәнн мүәллимләри дә чалышырлар ки, кәнч мүасирләрдә јарадычылыг габилијјәти формалашсын. Бу инша јазыларда өзүнү хүсусилә көстәрир. **Ч. Гасымовун** (Исмајыллы) «VII синифләрдә рә'ј-инша јазыны нечә апарырам» мәгаләси бу чәһәтдән үмидимизи артырды. Лакин мәгалә илә танышлыг көстәрди ки, мүәллиф шаблон јолла кетмиш, тәсвирчилијә даһа чох мејл етмишдир. **А. Һачыјевин (Илич)** «Инша јазыларында аталар сөзләриндән истифадә» мәгаләсиндә белә бир мәсәлә илә гаршылашырыг: инша јазыларында мәктәблиләр аталар сөзләриндән нечә истифадә едирләр. Лакин Аббас мүәллим ики сәһифәлик јазысында мә'лум фактлары узун-узады садаламышдыр. Јахшы оларды ки, бу мәгаләдә зәнкин мүәллим тәчрүбәсини көрәјдик. Мүәллиф бу јолла кетсәјди, шүбһәсиз, охунаглы мәгалә јазмыш оларды.

М. Әһмәдовун (Бакы) «Синифдәнхарич оху вә онун тәшкили тәчрүбәсиндән», **Б. Аслановун** (Лерик) «Ә. Һагвердијевин «Мирзә Сәфәр» һекајәсинин тәдрисинә даир» мәгаләләри дә зәиф јазылмышдыр. Мә'лум тәфсилатлар әсас јер тутур. Ејни сөзләри **Ј. Әбдүррәһимованын** (Шәки) «Шакирдләрин ичтимаи фәаллығынын артырылмасында әдәбијјат дәрсләринин ролу» мәгаләси һаггында да демәк мүмкүндүр.

Јери кәлмишкән гејд етмәји лазым билирик ки, бә'зән редаксијаја суалларла мүрачиәт едән мүәллимләримизин мәктублары јалныз тәәссүф доғурур. Онлар мүхтәлиф проблемләрә, тәдрис заманы гаршылашдыглары чәтин мәсәләләрә аид суаллар вермәк әвәзинә, өзләрини чәтинә салмадан чавабы асан суалларла редаксијаја мүрачиәт едирләр. Биз онларын адларыны чәкмирик. Чох күман ки, бундан сонра дил вә әдәбијјат мүәллимләримиз дүшүндүрүчү, марагглы, зәрури суалларла чаваб истәјәчәкләр.

Редаксијамызын үнванына көндәрилән мүәллиф јазылары ичәрисиндә, тәәссүф ки, чох вахт сәлигәсиз, тәләсик, нечә дејәрләр, мүрәккәби гурумамыш мәгаләләрә дә тәсадүф едирик. Алыб охујурсан, мүәллим фикринин, мүәллим әмәјинин мәһсулу олдуғуна һејифсләнирсән. Беләләринә суал вермәк кәрәк: «Әкәр шакирдләриниз бу чүр јазыны сизә тәгдим етсә, онлары нечә гијмәтләндирәрсиниз?..».

Үмумијјәтлә, мәгаләләрин тәһлили көстәрир ки, мүәллимләримиз јазыларында бә'зи характерик чәһәтләри нәзәрә алмырлар. Бунлары ашағыдакы кими груплашдыра биләрик:

Биринчиси, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләри өз шәхси тәчрүбәләрини гәләмә алсынлар. Лакин бу о демәк дејилдир ки, онлар ади дәрс үсулундан јазсынлар. Әслиндә, бир мүәллимин тәчрүбәси габагчыл тәчрүбәнин, методиканын бирләшмәси, үмумиләшдирилмәси кими мејдана чыхмалыдыр.

Икинчиси, бә'зән елми ишчиләр, аспирантлар, али мәктәб мүәллимләри дилчилик вә филолокијаја аид нәзәри фикирләри сүн'и јолла, истәр-истәмәз тәдрисле әлагәләндирмәјә чалышырлар.

Үчүнчүсү, мүәллифләр методиканын бир елм кими спесификасыны нәзәрә алмырлар. Бир мәгалә наминә методиканы дикәр елмләрлә «говушдурмаг» олмаз. Бу, тәдрис просесинә фајда јох, зәрәр кәтирәр.

Дөрдүнчүсү, мөвчуд педагожи әдәбијјаты изләмәмәк, онлардакы фајдалы чәһәтләри әхз едиб, тәчрүбә илә әлагәләндирмәмәк. Бунун нәтичәсидир ки, мәгаләләрдә мә'лум мүддәалар, фикирләр тәкрарланыр.

Бешинчиси, мәгаләләрин нәзәри сәвијјәсинин ашағы олмасы. Мүәллимләрин нәзәри һазырлығы бу чәһәтдән әсасдыр. Елми-методик мәгаләдә сөзчүлүк, гуру тәһкијә мүвәффәгијјәт газандырмаз. Бөјүк рус педагогу К. Ушински јериндә демишдир: «Нәзәријјәсиз тәк бир педагожи тәчрүбә тәбиәтдәки түркәчарәјә бәнзәр».

А. ЕМИНОВ.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

«Турист» вә онун гоһумлары

Турист сөзү, сизә, јәгин ки, јахшы танышдыр. Бу сөзүн мә'насыны ачмаға чалышын. **Турист** кимләрә дејирләр? Һәмин сөзү **сәјаһәтчи** сөзү илә синоним һесаб етмәк олармы?

Дилимиздә **турист сөзү** илә ејникөклү вә ја гоһумлуг елементи олан башга сөзләр дә вардыр: **туризм, интурист, турбаза, туристлик.**

Турист мәнбәјинә көрә франсыз сөзү олуб, (tourіste) һәмин дилдә һәрләниб-чатмаг, кәзинти, сәјаһәт мә'насыны билдирән «tourner» сөзүндән әмәлә кәлмишдир.

Туризм-идманын, сәјаһәтин бир нөвүдүр. Физики чәһәтдән мөһкәмләнмәк, истираһәт етмәк, өјрәнмәк мәгсәдини күдән сәјаһәтдир.

Интурист-х а р и ч и т у р и с т демәкдир. Бу сөз бә'зи меһманханалара, әсасән харичи гонаглар үчүн нәзәрдә тутулмуш ән јахшы меһманханалара верилән ад кими ишләнир: **«Интурист».**

(Бакыда бу адда меһманхана вармы?)

Турбаза исә турист дәстәләринин һәр чүр раһатлығы олан кечәләмә јери мә'насыны ифадә едир.

(Азәрбајчанда һансы турбазаларын олдуғуну билирсиниз?)

Сизин китаб рәфиниз

Р. Мәммәдов. «ӘДӘБИЈЈАТ ТӘ'ЛИМИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН БӘДИИ ТӘФӘККҮРҮНҮН ИНКИШАФ ЈОЛЛАРЫ. БАКЫ, «МААРИФ» НӘШРИЈЈАТЫ, 1975.

Педагожи елмләр намизәди Раһил Мәммәдовун «Әдәбијјат тә'лиминдә шакирдләрин бәдии тәфәккүрүнүн инкишаф јоллары» монографијасы әһатә даирәси, ајры-ајры мәсәләләрин елми-педагожи шәрһи, мәктәб тәчрүбәсинин үмумиләшдирилмәси вә с. бахымындан диггәти чәлб едир.

Әсәр кириш вә дөрд фәсилдән ибарәтдир. «Кириш»дә мөвзунун актуаллығы, мүәллифин мәгсәди, әдәбијјат дәрсләринин мөвзу бахымындан јериндән данышылыр. **Биринчи фәсилдә** («Шакирдләрин бәдии тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк јоллары)», әсасән, шакирдләрдә бәдии тәфәккүрүн инкишафынын бә'зи үмуми чәһәтләри, јазычы фикринин баша дүшүлмәси вә «охучу образынын» јарадылмасынын әһәмијјәтиндән бәһс олунур. Мүәллиф тохундуғу мәсәләләри елми-методик бахымдан тәһлил етмиш, әдәбијјат материалларына кениш јер вермишдир.

Икинчи фәсилдә («Бәдии тәфәккүрүн мөвзусу вә спесифик хүсусијјәтләри») бәдии тәфәккүр формаларынын маһијјәти, бәдии тәфәккүрүн спесифик хүсусијјәтләри әтрафлы тәһлилини тапмышдыр. Бу фәслин мүсбәт чәһәтләриндән бири дә бәдии тәфәккүр анлајышынын шәрһиндә мүәллифин өз нәзәри фикирләри илә јанашы, дикәр алимләрин мүддәаларына мүнасибәтини билдирмәси вә бунлары Азәрбајчан әдәбијјаты нүмунәләриндә вермәсидир. Һәмин фәсилдә ашағыдакы мүһүм нәтичәләр чыхарылмышдыр:

1) бәдии тәфәккүр идрак просесинин үмуми ганунаујғунлуглара табе олмасы вә керчәклијин ин'икасыдыр; 2) бәдии тәфәккүр һәр ики сигнал системинин ејни заманда тә'сиринин објектләшдирилмәси, башлыча олараг, мүчәррәд тәфәккүрүн образлы тәфәккүрә јенидән чеврилмәсидир; 3) «бәдии-образлы тәфәккүр» ассосиасијаларын фасиләсиз силсилә кими кечмәси вә бунун нәтичәсиндә сәнәткарын сөзләр үзәриндә дүшүнә билмәси, сөзләр васитәсилә әшја вә һадисәләрин образларыны бәрпа етмәсидир; 4) бәдии-образлы тәфәккүрүн емосионаллығыдыр; 5) бәдии-образлы тәфәккүрүн өзүнә хас хүсусијјәтләрә малик олмасыдыр; 6) бәдии-образлы тәфәккүрүн шејләрин мәнтигини дүзкүн әкс етдирмәсидир; 7) бәдии-образлы тәфәккүрүн јүксәк тәхәјјүл гәбилијјәтини шәртләндирмәсидир.

Үчүнчү фәсилдә («Дәрс просесиндә шакирдләрин бәдии тәфәккүрүнүн инкишаф етдирилмәси») лирик вә епик әсәрләрин тәдрисин-

дә шакирдләрин бәдии тәфәккүрүнүн формалашмасы, драм әсәрләринин өјрәдилмәсиндә бәдии тәфәккүрүн инкишафы вә иншаларын шакирдләрин бәдии тәфәккүрүнүн инкишаф васитәси олмасы һаггында әтрафлы мә'лумат верилир. Мүәллиф һәмин мәсәләләри зәнкин мәктәб тәчрүбәси әсасында ајдынлашдырмыш, республикамызын бир сыра габагчыл әдәбијјат мүәллимләринин дәрсләриндән нүмунәләр вермишдир.

Дөрдүнчү фәсилдә («Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләр просесиндә шакирдләрин бәдии тәфәккүрүнүн инкишаф етдирилмәси») шакирдләрин бәдии тәфәккүрүнүн инкишафына хидмәт едән бә'зи тәдбирләр, о чүмләдән синифдәнхарич оху, әдәбијјат сәркиләри вә әдәбијјат кушәси, әдәби јарадычылыг дәрнәји, ифадәли оху вә јарадычы нәглетмә дәрнәји, әдәби-бәдии кечәләр, кино нүмајиши заманы көрүлән ишләр әтрафлы тәһлил олунмуш, әмәли тәклифләр ирәли сүрүлмүшдүр.

Р. Мәммәдовун «Әдәбијјат тә'лиминдә шакирдләрин бәдии тәфәккүрүнүн инкишаф јоллары» әсәри сәмәрәли тәдгигатын мәһсулу олуб, мүәллимләр вә елми ишчиләр үчүн фајдалыдыр.

Х. ҺҮСЕЈНОВ.
(Бакы).

А. Еминов, А. Һүсејнов. «ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИНДӘ ТӘ'ЛИМӘ ШҮУРЛУ МҮНАСИБӘТИН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ». «МААРИФ» НӘШРИЈЈАТЫ, 1975.

Е'тираф етмәлијик ки, ахшам мәктәбләриндә тәдрисин кејфијјәтини јүксәлтмәкдә фәнн мүәллимләринә методик көмәклик көстәрән әсәрләрин нәшри гәнаәтбәхш дејил. Бу бахымдан педагожи елмләр намизәди А. Еминов вә методист А. Һүсејновун «Әдәбијјат тәдрисиндә тә'лимә шүурлу мүнасибәтин формалашдырылмасы» адлы методик вәсаити фајдалыдыр. Һәмин әсәрдә мүәллифләр һәм тәдрис просесиндә, һәм дә синифдәнхарич ишләр заманы тә'лимә шүурлу мүнасибәтин формалашдырылмасы јолларындан бәһс етмишләр.

Китабча дөрд бөлмәдән ибарәтдир.

«Тә'лимә шүурлу мүнасибәтин формалашмасында һуманитар фәнләрин ролу» адлы биринчи бөлмәдә ахшам мәктәбләриндә тәдрис олунан һуманитар фәнләрин, о чүмләдән әдәбијјатын јери вә әһәмијјәтиндән әтрафлы данышылыр. Мүәјјән едилмишдир ки, бә'зән шакирдләр һуманитар фәнләрин ролуну лазымынча гијмәтләндирмир, она биртәрәфли бахырлар. Тә'лимдә узун фасиләдән сонра ахшам мәктәбләринә кәлән шакирдләрдән әксәријјәтинин әдәбијјат һаггында өзләринә мәхсус дүзкүн вә сәһв мүнасибәтләри олур. Шүбһәсиз, истеһсалатчыларын һәјат тәчрүбәсинин, әдәби еһтијатларыны нәзәрә алмадан, онлардакы дүзкүн тәсәввүрләрә әсасланмадан вә дүзкүн олмајан тәсәввүрләрә тә'сир көстәрмәдән әдәбијјаты дәриндән вә шүурлу мәнимсәтмәк олмаз. Бөлмәдә бу кими мәсәләләр өзүнүн конкрет вә ајдын тәһлилини тапмышдыр.

«Тәдрис просесиндә тә'лимә шүурлу мүнасибәтин формалашдырылмасы» адлы икинчи бөлмәдә әдәбијјатын өјрәдилмәсиндә дәрсин имканлары елми-методики чәһәтдән тәһлил едилмишдир.

Мүәллифләр тәдрис материалларынын шүурлу гавранылмасында ики амили—јени биликләрин өјрәнилмәси вә тәкрары просесиндә шакирдләрин фәаллығыны ајдынлашдырмышлар.

Јени биликләрин өјрәнилмәси просесинин өзү дә ики група ајрылыр: а) өјрәнилмиш биликләр вә шакирдләрин тәчрүбәси; б) дәрсдә илк дәфә кечилән материалла әлагә.

Тәкрарламада исә әсас чәһәт мәтнин әзбәрләнмәси, данышылмасы дејил, изаһ олунан мөвзуну, мәтни, тә'рифләри өз сөзләрилә тәкрарлајыб ифадә етмәкдир.

Бөлмәдә системләшдиричи тәкрарламаја да кениш јер верилмишдир.

Тә'лимә шүурлу мүнасибәт јаратмагда шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкили хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Бу, «тә'лим просесинин бүтүн мәрһәләләрини тәшкил едир. Јени мөвзуја һазырлыгда тәдрис материалларынын өјрәдилмәсиндә, ев тапшырыглары үзәриндә ишләмәкдә, биликләрин тәкрарында» өзүнү көстәрир. Мәһз буну нәзәрә алан мүәллифләр мәктәб мүшаһидәләри әсасында мүстәгил ишин тәшкилинин бә'зи мүһүм чәһәтләрини шәрһ етмишләр.

«Синифдәнхарич ишләр заманы тә'лимә шүурлу мүнасибәтин формалашдырылмасы» адлы үчүнчү бөлмәдә бу саһәдә апарылан ишләр үмумиләшдирилмишдир. Мүәллифләр өз ахтарышларында бу нәтичәјә кәлмишләр ки, тәдрис илинин әввәлиндә синифдәнхарич охунун тәшкилинә ајрыча бөлмә ајрылмасы мәгсәдәујғундур. Бурада ашағыдакы мәсәләләр екс олунмалыдыр: 1) охучу конфрансларı, дәрнәкләр, әдәби-бәдии кечәләр кечирмәк, охуја нәзарәт; 2) синифдән харич охунун тәшкили һаггында мүәллимләрә методик көстәришләр; 3) мүталиәјә марағы артырмағын јоллары һаггында көстәриш; 4) мүталиәнин нәтичәләринин һесаба алындығыны вахташыры јохламаг.

Үмумијјәтлә, ахшам мәктәбләриндә әдәбијјатын тәдриси просесиндә тә'лимә шүурлу мүнасибәтин формалашдырылмасы мәсәләси кениш проблемдир. Бу китабча ирәлијә атылмыш бир аддым кими гијмәтләндирилмәлидир.

З. ӘСКӘРОВ
(Салјан).

Н. Әһмәдов. «ИБТИДАИ СИНТАКСИС КУРСУНУН ТӘДРИСИ ЗАМАНЫ ИНТОНАСИЈАЈА ДАИР АПАРЫЛАН ИШЛӘР».

БАКЫ, «МААРИФ» НӘШРИЈЈАТЫ, 1976.

Шакирдләрә ифадәли оху вә данышыг вәрдишләри ашыламаг, онлары савадлы јазмаға алышдырмаг Азәрбајчан дили тәдрисинин гаршысында дуран вәзифәләрдәндир. Буну һәјата кечирмәк үчүн диггәт јетирилмәли мәсәләләрдән бири дә интонасија үзрә апарылан ишләрдир. Педагожи елмләр намизәди Назим Әһмәдовун бу јахынларда «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән чапдан бурахылмыш «Ибтидаи синтаксис курсунун тәдриси заманы интонасијаја даир апарылан ишләр» адлы китабчасы Азәрбајчан дили дәрсләриндә интонасија үзрә ишләрин апарылмасы јолларындан бәһс едир.

Мүәллиф јени програмын тәләбинә әсасән IV синифдә тәдрис олунан ибтидаи синтаксис курсунун өјрәдилмәси заманы интонасија үзрә апарылачаг ишләрин мәзмунуну мүәјјәнләшдирмиш вә онун системини вермәјә чалышмышдыр.

Китабда интонасија һаггында нәзәри вә методик әдәбијјатда сөјләнилмиш фикирләрә нәзәр салыныр вә көстәрилир ки, чүмләдәки мә'нанын анлашылмасында интонасијанын мүһүм рола малик олмасы мүасир дилчиликдә ән кениш јајылмыш фикирдир. Нитгин чох мүһүм компоненти олан интонасија чүмләдәки фикир вә һиссләрин ифадәси үчүн әлавә васитәдир. О, данышыг заманы сәсин дәјишмәси илә ифадә олунур. Сәс исә тәләффүз, тон, күч, темп вә тембрә көрә дәјишә билир. Китабда сәсин диксија, тон, күч, темп вә тембрә көрә дәјишмәси һадисәси конкрет нүмунәләр әсасында шәрһ олунур.

Мүәллиф интонасијанын нөв вә вариантлары һаггында да сөһбәт ачыр. Мәнтиги вә ирадиемосионал интонасијанын фәргләри изаһ едилир. Чүмләдә грамматик һадисә ролуна малик олан мәнтиги интонасијадан даһа кениш бәһс олунур вә онун тәснифи верилир.

Интонасијанын тәркиб һиссәләрини тәшкил едән мәнтиги вурғу вә фасилә һаггында верилән мә'луматлар конкрет дил фактлары әсасында ајдынлашдырылыр. Китабда ибтидаи синтаксис курсунун өјрәдилмәси просесиндә интонасија үзәриндә мүшаһидә апарылмалы олан конкрет мөвзулар көстәрилмишдир. Мүәллиф һәмин мөвзулардан бә'зиләринин («Һәмчинс үзвлү чүмләләр», «Хитаблы чүмләләр», «Диалог», «Садә вә мүрәккәб чүмләләр», «Васитәсиз нитг») тәдриси просесиндә интонасија үзрә апарылан ишләрин методикасындан данышыр вә мүәллимләрә фајдалы мәсләһәтләр верир.

З. ШҮКҮРОВА.
(Азәрб. ДЕТПИ).

Маариф Назирлијиндә

ЈЕНИ «НОРМАЛАР» ҺАГГЫНДА ӨН СӨЗ ӘВӘЗИ

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин коллекијасы «Азәрбајчан дилиндән IV—VIII синиф шакирдләринин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары»ны тәсдиг етмишдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, һәмин «Нормалар» һәлә лајиһә шәклиндә 1974-чү илдә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин 4-чү нөмрәсиндә чап олунараг мүәллимләрин мүзакирәсинә верилмишди. Кечән бу мүддәт әрзиндә алынмыш рә'јләр, еләчә дә лајиһәнин мүәллимләр арасында кечирилмиш мүзакирәләри көстәрди ки, јени «Нормалар», әсасән, мәгсәдәмүвафиг шәкилдә тәртиб олунмушдур.

«Нормалар» бир нечә һиссәдән—«Изаһат вәрәги», 5 бөлмә вә «Әлавә»дән ибарәтдир. Бөлмәләрдә шифаһи чавабларын, имла јазыланларын, ифадә вә иншаларын гијмәтләндирилмәси, јекун гијмәтләрин верилмәси вә өјрәдичи јазыларын гијмәтләндирилмәси мәсәләләри әһатә олунмушдур.

Һәмин бөлмәләрин һәр бириндә ирәли сүрүлмүш тәклиф, мүлаһизә вә көстәришләр, әсасән, јенидир, индијә гәдәрки критеријалардан хејли дәрәчәдә фәрглидир. Бир нечә мисал көстәрәк.

«Нормалар»ын биринчи бөлмәсиндә көстәрилир ки, шифаһи чавабларына көрә мәнфи гијмәтләр шакирдә јалныз фәрди сорғу просесиндә верилә биләр. Имлаларын гијмәтләндирилмәси бөлмәсиндә кобуд олмајан ики сәһвин бир сәһв кими һесаба алынмасына даир көстәриш верилмиш, «4» вә «3» гијмәтләрин критеријалары бир гәдәр јүнкүлләшдирилмишдир. Јазыда ејнитипли сәһвләрә, шакирд тәрәфиндән апарылан дүзәлишләрә јанашмаг мәсәләси, бир нөв шакирдләрин хејринә һәлл олунмушдур.

Јени «Нормалар»да ифадә вә иншаларын гијмәтләндирилмәсинә бир гәдәр башга шәкилдә јанашылмышдыр; инди белә јазылара 2 гијмәт гојмаг тәләб олунур: 1) јазынын мәзмунуна, 2) савад дәрәчәсинә.

«Нормалар»да нитг сәһвләринин грамматик сәһвләрдән фәргләндирилмәси һаггындакы көстәриш дә јенидир. Бу көстәришә әсасән, нитг сәһвләри (үслуб сәһвләри) әввәлинчи гијмәтә аид едилир. Сонракы гијмәт исә јазынын савадлылыг дәрәчәсинә көрә мүәјјәнләшдирилир; орфографијаја, дурғу ишарәләринә вә грамматикаја (грамматик үслубијјата) аид сәһвләр бу гијмәтин көстәричиләридир.

Јени нормативләрә көрә имланын да, ифадәнин дә һәчми мүәјјән гәдәр азалдылыб. Иншанын һәчмини исә, тәхмини олараг, сәһифә илә өлчмәк тәклиф олунуб.

Бу нормаларда мүәллим ону марагландыран ашағыдакы кими суаллара да конкрет чаваб тапа биләчәкдир. Өјрәдичи јазылар нечә гијмәтләндирилмәлидир? Онлара верилән гијмәтләри мүәллим синиф журналына көчүрмәлидирми? Јохлама јазылары апараркән (ифадә вә инша) шакирдләрә орфографија лүғәтиндән истифадә етмәјә ичазә вермәк олармы? Мүәллим шакирдләрин ев ишләрини дә гијмәтләндирмәлидирми? вә с.

Азәрбајчан дилиндән IV-VIII синиф шакирдләринин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси «нормалары чари илин әввәлиндә Азәрб. ССР МН тәдрис-методика шурасында мүәллим вә методист-алимләрин иштиракы илә бир даһа кениш мүзакирә олунмуш вә бәјәнилмишдир. Бундан сонра назирлијин коллекијасы «Нормалар»ы тәсдиг етмиш вә сентјабрын 1-дән онун мәктәбләрдә тәтбиг олунмасы һаггында гәрар чыхармышдыр.

Һәмин гәрарла әлагәдар олараг, илк нөвбәдә, мүәллимләримизин башлыча вәзифәси јени «Нормалар»ы диггәтлә өјрәнмәкдән, өзләрини ондан әмәли истифадәјә һазырламагдан ибарәт олмалыдыр. Бу исә, е'тираф едәк ки, һеч дә асан иш дејил.

Мүәллимләри јени «Нормалар»дан әмәли истифадәјә мүкәммәл һазырламаг үчүн фәнн бирләшмәләриндә, методик мүшавирәләрдә конкрет мәсәләләр үзрә сөһбәтләр, мүзакирәләр, мә'рузәләр тәшкил етмәк, јохлама јазыларын һәчми, гијмәт нормалары вә с. илә әлагәдар схемләр, чәдвәлләр тәртиб едиб, мәктәбин методик күшәсиндән асмаг вә бу кими башга тәдбирләр мүәјјәнләшдириб һәјата кечирмәк мәсләһәт көрүлүр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН IV—X СИНИФ ШАКИРДЛӘРИНИН БИЛИК, БАЧАРЫГ ВӘ ВӘРДИШЛӘРИНИН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ НОРМАЛАРЫ

ИЗАҺАТ ВӘРӘГӘСИ

«Гијмәт нормалары» Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәсиндә ваһид тәләбләрә риајәт олунмасыны тә'мин едир.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә: а) дил һаггында верилмиш мә'луматлара даир биликләр, б) орфографик вә дурғу ишарәләри вәрдишләри вә в) бачарыглары үзрә јохламалар апарылыр.

Дил һаггында биликләрин јохланмасы һәм шифаһи, һәм дә јазылы формада апарылыр; шифаһи формада—сорғудан, јазылы формада имлаја әлавә тапшырыглардан вә ја хүсуси дәрсләрдә апарылан грамматик тапшырыглардан истифадә олунур.

Шакирдләрин орфографија вә дурғу ишарәләри үзрә савады: 1) јохлама имла, 2) ифадә вә инша јазылар васитәсилә мүәјјән едилир. Нитг бачарыгларынын сәвијјәси исә ифадә вә иншалар васитәсилә јохланылыр.

Грамматик мөвзу үзрә шакирдләрин рабитәли чавабына (шифаһи сорғу просесиндә вә ја хүсуси дәрсләрдә) 3—4 дәгигә вахт ајрылыр. Бу чавабларын сәмәрәлилијини тә'мин етмәк үчүн ашағыдакылар нәзәрдә тутулмалыдыр: бүтөв бир мөвзуја јох, онун анчаг

мүәјјән һиссәләринә аид суаллар верилмәлидир; мәсәлән, бу вә ја дикәр нитг һиссәсинин лексик-грамматик мә'насына, сөзүн мә'налы һиссәләриндән биринә, чүмләнин, даһа доғрусу, садә вә ја мүрәккәб чүмләнин конкрет бир типинә, нөвүнә, орфографија вә дурғу ишарәләри илә әлагәдар бир гајдаја вә с. аид ола биләр; 2) дил үзрә бу вә ја дикәр тәһлил нөвүнүн (фонетик тәһлил, сөзүн тәркибинә көрә тәһлили, нитг һиссәләринә көрә тәһлил вә с.) апарылмасындан истифадә олунмалыдыр.

Бу вә ја дикәр дил һадисәнин спесифик чәһәтини ачмаг мәгсәдилә ону башга дил һадисәләри илә мугајисә етмәјә јөнәлдән суаллар гојмаг фајдалыдыр (мәсәлән, зәрфликлә, тә'јин, садә чүмләилә мүрәккәб чүмләни, антонимлә омонимләри вә с.). Шакирдин чавабында тә'риф вә гајданын изаһы илә әлагәдар сүбутлар, нүмунәләр, тәсдигедичи фактлар оларса, бу чүр чаваб там чаваб һесаб едилир.

Мүәллим јазы ишләрини јохлајаркән бүтүн орфографик вә дурғу ишарәси сәһвләрини дүзәлдир (мүвафиг ишарәләрлә гејд едир), онларын үзәриндә бу вә ја дикәр иш апарылмасыны тәшкил едир. Лакин сәһвләри һесаба аларкән јалныз өјрәнилмиш гајдалара аид оланларын мигдарыны нәзәрә алыр.

Шакирдләрин орфографик, дурғу ишарәләри савадыны јохламагла әлагәдар апарылачаг имла үчүн, әсасән, рабитәли мәтнләрдән истифадә етмәк әлверишли һесаб олунур. Лакин јохламанын характериндән асылы олараг, лазым кәлдикдә, имланы рабитәсиз мәтн үзәриндә дә апармаг олар. Мәсәлән, тутаг ки, имланын гаршысында гојулан әсас мәгсәд бағлајычыларын јазылышына аид вәрдишләри јохламагла әлагәдардыр; бунун үчүн елә бир рабитәли мәтн тапмаг чәтиндир ки, орада һәм **дә, дә, ки** бағлајычылары, һәм дә мүрәккәб бағлајычылар (**мадам ки, һалбуки** вә с.) ишләнмиш олсун. Belә **јохлама имланы** рабитәсиз мәтн үзәриндә апармаг даһа мәгсәдәмүвафигдир.

Јохлама имланын һәчми мәтндәки сөзләрин мигдары илә мүәјјән едилир. Бу заман тәкчә мүстәгил мә'налы сөзләр јох, көмәкчи сөзләр дә (бағлајычылар, әдатлар вә с.) һесаба алыныр (јалныз ајры јазыланлар).

Јазы ишини гијмәтләндирмәк үчүн сәһвләри һесабларкән мүәллим ејнитипли сәһвләри нәзәрә алмалыдыр.

Белә сәһвләр ејни бир гајда илә идарә олунан орфограмларын јазылышы илә әлагәдар гаршыја чыхыр; мәсәлән, чохһечалы сөзләрин сонунда г-нин ғ-јә кечмәси, **да (дә)** бағлајычысынын сөзләрдән ајры јазылышы, бә'зи сөзләрдә һеча ајрычылығыны билдирмәк үчүн апострофун ишләнмәси вә с. гајдалара аид бурахылан сәһвләр ејнитипли сәһвләр һесаб едилир. Јазы ишини гијмәтләндирәркән бу чүр сәһвләрин нәзәрә алынмасы һаггында «Имла јазыларын гијмәтләндирилмәси» бөлмәсиндә конкрет кәстәришләр верилмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләрин јазыда бурахдыглары тәкрар сәһвләрлә ејнитипли сәһвләри гарышдырмаг олмаз. Әкәр шакирд ејни орфограмы ејни сөзләрдә дүзкүн јазмамышса, бу тәкрар сәһв сајылыр; мәсәлән, **кәнд, кәнтдә, кәнтдән.**

Ејни орфограмы мухтәлиф сөзләрдә сәһв јазмышса, бу ејнитипли сәһв һесаб олунур; мәсәлән, **кәнт (кнәд әвәзинә) палыт (палыд** әвәзинә).

Мүәллим имла мәтнини диктә едәркән әдәби тәләффүз гајдаларына чидди сурәтдә риајәт етмәли, орфографик тәләффүзә (китаб тәләффүзүнә) јол вермәмәлидир.

Јохлама имла мәтн үзрә апарылдыгда мүәллим мәтни ифадәли шәкилдә, әдәби тәләффүзә риајәт етмәклә вә тәләсмәдән ики дәфә бүтүнлүкдә охумалы, сонра чүмлә-чүмлә диктә етмәлидир. Әкәр чүмлә чохсөзлү оларса, бу заман әввәлчә бир дәфә чүмләни бүтөвлүкдә, сонра исә ону ики-үч һиссәјә ајырмагла диктә етмәлидир.

Имла јазылыб гуртардыгдан сонра мүәллим мәтни јенидән бүтөвлүклә ифадәли шәкилдә, әдәби тәләффүзә риајәт етмәклә вә тәләсмәдән охумалыдыр. Бу заман онун оху сүр'әти елә олмалыдыр ки, шакирдләр јаздыгларыны диггәтлә јохлаја вә сәһвләрини дүзәлдә билсинләр. Бу просес гуртаран кими, дәфтәрләр мүәллимә тәһвил верилмәлидир.

Әлавә тапшырыглары јохлама имлада грамматикаја, еләчә дә фонетика вә ја лексикаја аид тапшырыглар чох да бөјүк олмамалыдыр; бунлар 2—3 тәләблә мәһдудлашдырылмалыдыр. Тапшырыгларын ики вариантда верилмәси даһа мүнасиб һесаб едилир. Чүнки бу заман ејни партада әјләшән шакирдләр бир-биринә мане олмур, јазыны мүстәгил јеринә јетирирләр. Нүмунә: **I вариант**. 1) Мәтндә верилмиш **мејданчадакы** вә **галхдылар** сөзләрини тәркибинә көрә тәһлил един. 2) Мәтндән ики мүрәккәб фе'л сечиб алтындан хәтт чәкин. **II вариант**. 1) Мәтндәки **тәјјарәчиләрин** вә **јараланмышды** сөзләрини тәркибинә көрә тәһлил един. 2) Мәтндә мүбтәда вәзифәсиндә ишләнән **о** әвәзликләринин алтындан хәтт чәкин.

IV-VIII—синифләрдә грамматик тәһлилә аид ајрыча јохлама јазылар да апарылыр вә буна хүсуси саат ајрылыр. Бу чүр јохлама јазылар, садәчә олараг, јохлама јазы адландырылыр. Белә јазылар програмын грамматикаја аид бу вә ја дикәр бөлмәси үзрә бүтүн шакирдләрин билик вә бачарыгларыны ејни бир дәрсдә јохламаға әлверишли имкан верир.

Грамматик тәһлилә, еләчә дә грамматикаја аид дикәр тапшырыглар үзрә апарылан ишләрдә орфографија вә дурғу ишарәләри сәһвләри һәмин јохлама јазыларын гијмәтини бир бал ашағы салмаг үчүн әсас һесаб олунур.

Грамматик тәһлилә аид хүсуси јохлама јазылары да ики вариантлы апармаг мәсләһәт көрүлүр. Нүмунәләр:

(Ә в ә з л и к ү з р ә)

I вариант.

1. Шәхс әвәзликләринин һәр биринә аид бир чүмлә јазын. Әвәзликләрин алтындан хәтт чәкин вә үстүндә һансы һалда ишләндијини гејд един.

2. Верилмиш әвәзликләри мә'на нөвләринә көрә груплашдырыб јазын.

Елә, кимсә, бу, һансы, өз, биз, ким, мән, бириси, бүтүн, һара, онлар, һеч кәс.

3. **О**, **бу** ишарә әвәзликләриндән һәр бирини чүмләләрдә әввәл мүбтәда, сонра исә тамамлыг вәзифәсиндә ишләдин.

II вариант.

1. Верилмиш чүмләләрдә алтындан хәтт чәкилмиш сөзләри әвәзликләрлә әвәз един.

1). **Рамиз** нефт мә'дәниндә ишләјир.

2) **Ариф** вә **Закир** идман јарышында галиб кәлдиләр.

2. Икинчи шәхс әвәзлијини тәк вә чәмдә исим кими һалландырын.

3. Бу ишарә әвәзлијини чүмләдә әввәл мүбтәда, сонра исә тә'јин вәзифәсиндә ишләдин.

(Һәмчинс үзвлү чүмләләр үзрә)

I вариант.

1. Тамамлыгы һәмчинс олан бир чүмлә јазын.

2. Көчүрүн, бурахылмыш дурғу ишарәләрини артырын, һәмчинс үзвләрин алтындан хәтт чәкин.

Чәлтик дә кәтир, буғда да, арпа да әкинчи

3. Јухарыдакы чүмләни чүмлә үзвләринә көрә тәһлил един.

II вариант.

1. Тә'јини һәмчинс олан бир чүмлә јазын.

2. Көчүрүн, бурахылмыш дурғу ишарәләрини артырын, һәмчинс үзвләрин алтындан хәтт чәкин.

Ушаглар гадынлар гочалар һамы издиһама гошулду.

3. Јухарыдакы чүмләни нитг һиссәләринә көрә тәһлил един.

Ејни бир дәрсдә јохлама имла вә ја грамматик тәһлилә јанашы, лүғәт материалы үзрә дә јохлама иши апармаг олар. Бу заман лүғәт үзрә имлаја дахил олан сөзләр, әсасән, һәр синиф үчүн мүәјјәнләшдирилмиш јазылышы чәтин сөзләр сијаһысындан сечилмәлидир.

Мүәллим унутмамалыдыр ки, лүғәт үзрә јохлама имланы мүвафиг чәтин сөзләрин јазылышы шакирдләрә мәнимсәдилдикдән сонра апармаг лазымдыр. Бу нөв јохлама имлаја да ајрыча гијмәт верилир.

Ифадә вә иншалар васитәсилә шакирдләрин ики саһәдә бачарыг вә вәрдишләри јохланылыр: 1) мөвзунун (материалын) мәзмунуну онларын нә дәрәчәдә ача билмәсинә вә бу мәгсәдлә дил васитәләриндән нечә истифадә етмәсинә аид бачарыглары ашкар олунур; 2) савад вәрдишләри (дүзкүн јазы гајдалары вә грамматик нормалара аид вәрдишләри) јохланылыр.

Јохлама ифадәләрә дәрсдә хүсуси һазырлыг иши апарылмадығыны нәзәрә алараг, мүәллим лазым билдикдә, ифадә үчүн нормадан 50-јә гәдәр артыг сөзү олан мәтн сечә биләр.

Ифадә вә иншаны орфографик вә дурғу ишарәләри бахымындан гијмәтләндирәркән имла јазылара верилән гијмәт нормалары әсас тутулмалыдыр. Бунун мәгсәдәујғунлуғу ашағыдакы мүлаһизәләрлә изаһ едилир:

1) Јохлама ифадә инша һәчмчә «Нормаларда» јохлама имла үчүн нәзәрдә тутулмуш сөзләрин мигдарыны чох өтүб кечмир (чәдвәлә бах).

Синифләр	Јохлама имлада сөзләрин мигдары	Иншанын һәчми	
		сөзләр	сәһифә
IV	90—100	110	0,5—1,0
V	100—110	130	1,0—1,5
VI	110—120	150	1,5—2,0
VII	120—140	170	2,0—2,5
VIII	140—160	200	2,5—3,5

2) Ифадәни шакирдләр, адәтән, мәтнин һәчминдән кичик јазырлар.

3) Ифадә вә иншада онлар чәтин сөзләри, чәтин орфограмлары ишләтмәкдән гачмаг имканына маликдирләр.

Бунунла јанашы, нәзәрә алынмалыдыр ки, ифадә вә ја инша јазынын һәчми мүәјјән едилмиш нормалардан хејли бөјүк олдугда шакирдин јохлама иши бир бал јүксәк гијмәтләндирилир.

Ифадә вә иншанын мәзмунуну гијмәтләндирәркән ашағыдакылар әсас тутулур:

1) мөвзунун (мәзмунунун) нә дәрәчәдә әһатә едилиб-едилмәмәси;

2) фактларын дүзкүн верилиб-верилмәмәси;

3) фикрин ифадәсиндә ардычыллыға (плана мувафиг олараг) нә дәрәчәдә риајәт едилиб-едилмәмәси.

Ифадә вә ја иншада мәзмунун ифадәси кејфијјәти ону јеринә јетирән шакирдин нитг инкишафындан, јә'ни нитг вәрдишләринә нә дәрәчәдә јијәләнмәсиндән, сәрбәст вә ајдын ифадә бачарығына малик олуб-олмамасындан чох асылыдыр.

Нитгин јахшы олмасы онун зәнкинлији, дәгиглији, нәһајәт, үслуб ваһидлији, ифадәлилији илә өлчүлүр. Бу кејфијјәтләр ифадә вә иншанын нитг чәһәтдән формалашдырылмасыны гијмәтләндирмәкдә әсас ме'јар кими көтүрүлүр. Шакирдин јазысында фикирләрин үслубча јахшы формалашдырылмамасы, мүхтәлиф синтактик конструксијалардан истифадә едилмәмәси, јекнәсәглијә, тәкрарлара јол верилмәси вә с. онун нитг бахымындан нөгсанлы олмасына дәлаләт едир.

Нитгин зәнкинлији, һәр шејдән әввәл, онун лүғәт зәнкинлијиндә өзүнү көстәрир. Бундан башга, мүхтәлиф грамматик категоријалардан, чүмлә типләриндән јерли-јериндә вә бачарыгла истифадә етмәк дә нитгин зәнкинлијини мүәјјән едән әсас көстәричиләрдәндир.

Нитгин дәгиглији фикри ифадә етмәкдә даһа мүнасиб сөз вә ифадәләр сечиб ишләтмәји бачармагла өлчүлүр. Бу дәгиглик мүәјјән фикри, анлајышы ифадә етмәк үчүн дилдәки синонимләрдән, ајры-ајры сөз вә ифадәләрдән даһа мүнасиб оланыны сечә билмәји, еләчә дә мүхтәлиф грамматик васитәләрдән јерли-јериндә истифадә етмәји бачармагдан асылыдыр.

Ифадә вә инша јазыда *услуб вәһидлијинә вә ифадәлилијә наил олмаг* исә, әсасән, дил васитәләриндән мәгсәдәмувафиг шәкилдә истифадә етмәји, бу вә ја дикәр фикрин ифадәсиндә онлардан даһа мүнасиб оланыны сечә билмәји, еләчә дә мүхтәлиф грамматик васитәләрдән јерли-јериндә истифадә етмәји бачармагла әлагәдардыр. Јазы ишиндә услуб вәһидлијинин позулмасы чох заман ондан ирәли кәлир ки, шакирд, мәсәлән, иншаны бәдии услубда јазмаға чалышдығы һалда, елми услуба мәхсус терминләрдән, јахуд ифадә тәрзләриндән истифадә етмәјә мејл көстәрир.

Нитг сәһвләри орта мәктәбдә, адәтән, услуб сәһвләри ады алтында баша дүшүлүр.

Фикрин мәзмунуну ифадә етмәклә әлагәдар услуб сәһвләри, еләчә дә фактик сәһвләр ифадә вә иншанын мәзмунуна аид сәһвләр сырасында һесаба алыныр. Азәрбајчан дили курсу үзрә өјрәнилмиш грамматик гајдаларла әлагәдар услуб сәһвләри исә ифадә вә иншанын дилинә аид сәһвләр сырасына дахил едилир (мәсәлән, хәбәрлә мүбтәданын узлашыб-узлашмамасы гајдаларынын, чүмләләрдә сөз сырасынын вә с. позулмасы).

Нитг сәһвләри јалныз контекст дахилиндә нәзәрә чарпыр. Сөзләр үчүн белә контекст—ән минимал контекст сөз бирләшмәси вә ја чүмләдир. Сөз бирләшмәси үчүн минимал контекст чүмлә, чүмләләр үчүн исә рабитәли мәтндир. Мәһз буна көрә сөзләрлә әлагәдар нитг сәһвләри сөз бирләшмәси вә ја чүмләдә, чүмләләрин тәркибиндә өзүнү көстәрән нитг сәһвләри (нитг хәталары) исә рабитәли мәтндә ашкара чыхарылыр. Фикрин формалашдырылмасы илә әлагәдар нитг сәһвләринә «фикир јахшы, јохса хошакәлмәјән шәкилдә ифадә едилмишдир» мөвгејиндән јанашылыр. Белә сәһвләрә, башлыча олараг, ашағыдакылар дахилдир:

1. Сөзләрдән онларын мә'наларына көрә дүзкүн истифадә едилмәмәси: **Ушаглар памбыг јығмагда колхозчулара јардым етдиләр (көмәк етдиләр** әвәзинә).

2. Чүмләләрдә јерсиз (артыг) сөзләрдән истифадә олунмасы. **Онлар балача мејданчаја топлашдылар** (бурада **балача** сөзүнү ишләтмәјә еһтијач јохдур, чүнки **мејданча балача мејдан** демәкдир).

3. Ејни көклү вә ја бунлара охшар сөзләрдән јерсиз истифадә едилмәси: **Әмәкчиләрин әмәји јүксәк гијмәтләндирилди. Бу нағылда нағыл едилир ки...**

4. Ејни сөзүн јерсиз тәкрар едилмәси: **Бакыја һәр күн чохлу турист кәлир. Туристләр Бакынын көркәмли јерләри илә таныш олурлар.**

5. Диалектизмләрдән истифадә олунмасы: **Биз сәфәрә тәләсијирдик (тәләсирдик** әвәзинә).

Шакирдин нитгинин грамматик чәһәтдән дүзкүнлүјү, еләчә дә орфографик вә дурғу ишарәләри бахымындан савадлылығы онун ифадә вә ја иншасынын мәзмуну илә әлагәләндирилмир.

Азәрбајчан мәктәбләринин IV—VIII синифләриндә охујан гејри-азәрбајчанлы (ләзки, талыш, тат вә б. к.) ушагларын шифаһи чавабларыны вә јазы ишләрини гијмәтләндирәркән «Нормалар»да нәзәрдә тутулмуш сәһвләрин мигдары 1—2 вәһид артырыла биләр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ШАКИРДЛӘРИН БИЛИК, БАЧАРЫГ ВӘ ВӘРДИШЛӘРИНИН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ НОРМАЛАРЫ

2. ШИФАҺИ ЧАВАБЛАРЫН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ

Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин һесаба алынмасында шифаһи сорғу әсас васитәләрдән бирисидир. Шакирдин чавабыны гијмәтләндирәркән ашағыдакылары рәһбәр тутмаг лазымдыр:

1) чавабын дүзкүн вә там олмасы; 2) өјрәнилмиш материалын шүурлу сурәтдә дәрк олунмасы дәрәчәси; 3) чавабын нитг бахымындан дүзкүнлүјү.

Шакирдин мүәјјән мөвзу әтрафында мәнтиги чәһәтдән ардычыл, рабитәли, конкрет фактларла әсасландырылан чавабы дүзкүн вә гәнаәтләндиричи чаваб һесаб едилир. Әкәр шакирд 1) өјрәнилмиш материалы кифајәт дәрәчәдә вә бүтөвлүкдә изаһ едирсә, дил һадисәләринин тә'рифини дүзкүн ача билирсә; 2) материалы там дәрк етдији ачыг-ашкар һисс олунурса, өз мүһакимәләрини әсасландырмағы бачарырса, тәкчә дәрсликдәки нүмунәләрдән истифадә етмәклә мәһдудлашмајыб өзү дә мүстәгил олараг мисаллар көстәрирсә; 3) әдәби дил бахымындан материалы ардычыл вә дүзкүн изаһ едирсә, белә чаваба **«5» гијмәт** верилир.

Верилән чаваб «5» гијмәт үчүн нәзәрдә тутулмуш тәләбләр сәвијјәсиндәдир, лакин шакирд һәрдәнбир сәһвләрә јол вериб, мүәллимин «ишарәләриндән» сонра өзү өз сәһвләрини дүзәлдә билирсә вә чавабында ардычыллығын позулмасы һалларына, нитгиндә мүәјјән нөгсанларла јол верирсә, белә чаваб **«4» гијмәтә** лајиг көрүлүр.

Верилән чаваб мәзмунунун әсас чәһәтләрини ачыр, лакин: 1) шакирд өјрәндији материалын мәзмунуну кифајәт гәдәр әһатә етмәјиб, дил һадисәләринин изаһында, јахуд гајдалары ифадә етмәкдә гејри-дәгиглијә јол верирсә, 2) сөјләдикләрини дәгиг вә әтрафлы сурәтдә өз мисаллары илә әсасландырмағы бачармырса; 3) изаһатларында мәнтиги ардычыллыға вә нитгинин дүзкүнлүјүнә лазыми дәрәчәдә диггәт јетирмирсә, белә чаваба **«3» гијмәт** верилир.

Шакирд нәзәрдә тутулмуш мүвафиг материалын чох һиссәсини билмирсә, тә'риф вә гајдалары сөјләркән кобуд сәһвләрә јол верирсә (онлары тәһриф едирсә), дедикләринә инамсызлыг көстәрирсә, нәһајәт, нитги долашығдырса, белә чаваба **«2» гијмәт** верилир.

Әкәр шакирд материалы бүтөвлүкдә баша дүшмәјибсә, һәмин материалла әлагәдар һеч бир шеј билмирсә, белә чаваб **«1» балла** гијмәтләндирилир.

Шифаһи чаваблара мәнфи гијмәтләр («2», «1») јалныз фәрди сорғу просесиндә (сорғу үчүн ајрылмыш мүәјјән вахтда) верилир. Мүсбәт гијмәтләр исә («5», «4», «3»), ејни заманда, бүтүн дәрс мүддәтиндә шакирдин бир нечә чавабынын јекунуна да верилә биләр.

2. ИМЛА ЈАЗЫЛАРЫН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ

Имла јазылар үчүн сечилән мәтнләр мәзмунуна көрә шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олмалы, мүасир әдәби дилин нормаларына там чаваб вермәлидир.

Мәтнләрин һәчми ашағыдакы нормаларла мүәјјән едилир:

IV синифдә 90—100 сөз; V синифдә 100—110 сөз, VI синифдә 110—120 сөз, VII синифдә 120—140 сөз, VIII синифдә 140—160 сөз. IV—VIII синифләрдә биринчи рүбүн сонунадәк мәтнләрдә сөзләрин мигдары әввәлинчи синиф үчүн тәклиф олунан максимум һәчми (мәсәлән, V синифдә 100 сөз, VI синифдә 110 сөз вә с.) ашмамалыдыр. IV синифдә исә һәмин норма (90 сөз) икинчи рүбүн сонунадәк сахланылмалыдыр. Бунунла јанашы, нәзәрә алынмалыдыр ки, үмумијјәтлә мәтнләр үчүн мүәјјән едилмиш һәчм нормасында бир нечә сөзүн (мәсәлән, 2-3 сөзүн) артыг вә ја әскиклији һәлледичи рол ојнамыр.

Әкәр имла әлавә тапшырыгла биркә апарылырса, онун һәчми, тәхминән, 10 сөз азалдыла биләр.

Лүғәт үзрә имла үчүн сөзләри ашағыдакы тәхмини мигдарда сечмәк тәклиф олунур:

IV синифдә 10—15 сөз, V синифдә 15—20 сөз, VI синифдә 20—30 сөз, VIII синифдә 30—35 сөз.

Јохлама имла үчүн елә мәтнләр сечилмәлидир ки, орада јени өјрәнилмиш 2—3 орфограм вә ја пунктограм олмасы тә'мин едилсин. Нәзәрә алынмалыдыр ки, һәмин јени орфограм вә ја пунктограмлар үзрә верилмиш билик вә бачарыглар јохлама имладан әввәл кифајәт дәрәчәдә (азы 2—3 дәрсдә) мөһкәмләндирилмәлидир.

Имла мәтнләриндә 5-дәк јазылышы чәтин сөзүн (әввәлчәдән өјрәнилмиш сөзләрин) олмасы да вачиб һесаб едилир.

Мүәјјән мөвзу үзрә (мәсәлән, сифәтә аид јазы гајдалары, васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләри гајдалары вә с.) шакирдләрин һазырлыг сәвијјәсини јохламаг үчүн апарылан имлаларда һәмин мөвзуја аид әсас орфограм вә пунтограм әһатә олунур. Бунунла јанашы, belә имлалар дүзкүн јазы гајдаларына аид әлдә едилмиш әввәлки вәрдишләрин дә мөһкәмлик дәрәчәсини ашкара чыхармаға имкан верир. Икинчи рүбүн ахырында вә дәрс илинин сонунда апарылан јекунлашдырычы јохлама имлаларда исә, адәтән, јазы гајдаларына аид кечилмиш бүтүн материаллар үзрә шакирдләрин һазырлыг сәвијјәләри јохланылыр.

Имзанын гијмәтләндирилмәсиндә ашағыдакы сәһвләр нәзәрә алынмыр (лакин јазыда дүзәлиш верилир):

1) мәктәб програмына дахил едилмәмиш олан гајдалара аид сәһвләр; мәсәлән, рус дилиндә ц илә јазылан хүсуси исимләрин Азәрбајчан дилиндәки јазылышына аид гајдада; әввәлинчи компоненти самитлә битән, икинчи компоненти исә саитлә башланан мүрәккәб сөзләрин сәтирдән-сәтрә кечирилмәси гајдаларында; мүбтәда вәзифәсиндә ишләнән **о, бу** әвәзликләриндән сонра ејни әвәзликләр (о, бу) кәлдикдә онларын арасында веркүлүн ишләнмәси гајдасында вә с. бурахылан сәһвләр бу гәбилдәндир;

2) програм материалы үзрә һәлә өјрәнилмәмиш гајдалара аид сәһвләр;

3) үзәриндә һәлә иш апарылмамыш олан јазылышы чәтин сөзләрә аид сәһвләр; мәсәлән; VI синиф шакирди әкәр **техникум, мүтәрәгги, јахуд атәшфәсанлыг** сөзүндә сәһвә јол верәрсә, бу онун јазы ишинин гијмәтинә тә'сир көстәрмәмәлидир;

4) сөзүн фонетик гијафәсини кобуд шәкилдә тәһриф едән сәһвләр, демәк, механики характер дашыјан сәһвләр; мәсәлән, **китаб** әвәзинә **титаб, дәниз** әвәзинә **дәнз; кетдиләр** әвәзинә **кетдидиләр** вә с.

ГЕЈД. Механики характер дашыјан сәһвләрлә тәләффүздән ирәли кәлән һәрфартырма вә ја һәрфбурахма сәһвләрини гарышдырмаг олмаз; мәсәлән, **хаһиш** әвәзинә **хаһишт; стансија** әвәзинә **истансија; инглаб** әвәзинә **инглаб; сифәт** әвәзинә **сфәт** вә с. Белә сәһвләр шакирдин јазысы гијмәтләндириләркән орфографик сәһв кими һесаба алынмалыдыр.

Имлада механики характер дашыјан сәһвләрин сајы икидән артыг олдугда онларын һәрәсини бир орфографик сәһв кими һесаба алмаг лазымдыр.

5) Мүасир орфографијамызда ачыг-ашкар мүбаһисәли олан, һәлә сабитләшмәјән гајдаларла әлагәдар сәһвләр; мәсәлән **иди, имиш, илә** көмәкчи сөзләринин битишик јазылмасы илә әлагәдар сәһвләр (көрпә иди—**көрпәјди**, балача имиш— **балачајмыш** вә с.); **тәк** гошмасынын битишик јазылмасындан ирәли кәлән сәһвләр (гуш тәк—**гуштәк**, сәнин тәк—**сәнинтәк** вә с.); вурғусу әввәлинчи компонентинин үзәринә дүшән бир сыра мүрәккәб сөзләрин ајры јазылмасы илә әлагәдар сәһвләр (узунсачлы—**узун сачлы**, дағкечиси—**дағ кечиси**, мәгсәдәмүвафиг—**мәгсәдә мүвафиг** вә с.).

Имланы гијмәтләндирәркән сәһвләрин характерини нәзәрә алмаг вачибдир. Сәһвләр сырасында **кобуд олмајан**, јә'ни јазы ишинин савадлылыг дәрәчәсинә бир о гәдәр тә'сир көстәрмәјән сәһвләри дикәр сәһвләрдән фәргләндирмәк лазымдыр. **Кобуд олмајан ики сәһв бир сәһв** кими һесаба алынмалыдыр.

Кобуд олмајан сәһвләрә ашағыдакылар аид едилир:

1) бүтүн гајдалара аид мүстәсналыгларла әлагәдар сәһвләр (мәсәлән, **Газаха—Газаға, Өзбәкистан,—Өзбәјистан, ајагалты—ајағалты** вә с.);

2) мүрәккәб адларда бөјүк һәрфин ишләнмәси илә әлагәдар сәһвләр (**Бөјүк Вәтән** мүһарибәси—**Бөјүк** вәтән мүһарибәси, **Бејнәлхалг** гадынлар күнү,—**Бејнәлхалг Гадынлар** күнү вә с.);

3) бу вә ја дикәр дурғу ишарәсинин әвәзинә башгасынын ишләдилмәси илә әлагәдар сәһвләр (мәсәлән, әлавәләрдә тире әвәзинә веркүлүн ишләдилмәси...);

4) **о, бу** әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра јерсиз олараг веркүлүн ишләдилмәси илә әлагәдар сәһвләр (мәсәлән, **О, мәним гардашымдыр. Бу, һәлә калдыр вә с.**);

5) мәтндә ејни бир орфограмын бир јердә дүзкүн, башга јердә исә јанлыш јазылмасы илә әлагәдар сәһвләр;

6) бир-бирилә ујушан дурғу ишарәләриндән бирини бурахмагла вә ја онларын ишләдилмәсиндә ардычыллыға риајәт етмәмәклә (мәсәлән, чүмләнин ортасында кәлән хитаб вә ја ара сөзүн јалныз бир тәрәфиндә веркүл гојмагла, јахуд дырнагда јазылмалы сөзләри бир тәрәфдән дырнаға алмагла) әлагәдар бурахылан сәһвләр.

Јохлама имлада бешдән артыг дүзәлиш апарылдыгда онун гијмәти бир бал ашағы ендирилмәлидир ,лакин бу, имланын гијмәтини «2»-јә ендирмәјә сәбәб олмамалыдыр (демәк, «3» гијмәтә лајиг олан имладакы 5-дән артыг дүзәлиш онун гијмәтини ашағы ендирмәјә әсас вермир).

«5» гијмәт сәһвсиз јазыја, еләчә дә кобуд олмајан 1 орфографик вә ја кобуд олмајан 1 дургу ишарәси бурахылмыш јазыја верилир. Икидән артыг дүзәлиши олан имлаја «5» гијмәт верилмир.

«4» гијмәт ән чоху 2 орфографик вә 2 дургу ишарәси (2/2), јахуд 1 орфографик, 3 дургу ишарәси (1/3), јахуд 4 дургу ишарәси (0/4) сәһви олан имлаја верилир. Бири ејнитипли орфографик сәһв олмаг шәртилә 3 орфографик сәһвә јол верилмиш имланы да «4» балла гијмәтләндирмәк олар.

«3» гијмәт ән чоху 4 орфографик вә 4 дургу ишарәси сәһви олан, јахуд 3/5, 2/6, 1/7, 0/8 нисбәтинә мүвафиг сәһвләри олан имлалара верилир. IV синифдә 5 орфографик вә 4 дургу ишарәси сәһви олан имлаја «3» гијмәт вермәк мәгбул сајылыр.

3-ү ејнитипли олмагла 5—6 орфографик вә 5—6 дургу ишарәси сәһвинә (демәк 10—12 сәһвә) јол верилмиш имланы да «3» балла гијмәтләндирмәјә ихтијар верилир.

«2» гијмәт ән чоху 7 орфографик вә 7 дургу ишарәси сәһвинә јахуд 8/6, 6/8, 5/9, 4/10 нисбәтинә мүвафиг сәһвләри олан имлаја верилир.

«2» гијмәт үчүн нәзәрдә тутулмуш нормадан артыг сәһви олан имла **«1» балла** гијмәтләндирилир.

Хүсуси олараг нәзәрә алынмалыдыр ки, имлаја гијмәт верәркән сәһвләрин јухарыда көстәрилмиш мигдары илә әлагәдар вариантларда орфографик сәһвләрин мүәјјән һədди көзләнилир; белә ки, 2 орфографик сәһв «4» гијмәт үчүн, 4 орфографик сәһв «3» гијмәт үчүн (IV синифдә 5 орфографик сәһв), 8 орфографик сәһв исә «2» гијмәт үчүн ән јүксәк һәдд һесаб олунур. Орфографик сәһвләрин сајы һәмин һәдди кечдикдә имлаја верилән гијмәт дә дәјишмәлидир. Бу бахымдан, мәсәлән, һеч бир дургу ишарәси сәһви олмајан, јалныз 5 орфографик (IX синифдә 6 орфографик) сәһви ашкар едилмиш имлаја «3» гијмәт вермәк олмаз.

Грамматикаја, лексикаја, фонетикаја, орфографијаја аид әлавә тапшырыглы имладан ибарәт јохлама јазыја ики гијмәт верилир. Лакин әлавә тапшырыг һәчминә көрә чох кичик олуб, мәтнин үзәриндә јалныз мүәјјән шәрти ишарәләрлә иш апармаг тәләбини гаршыја гојурса, белә јохлама јазыја бир үмуми гијмәт вермәк даһа мәгсәдәујғун һесаб едилир. Бу заман имланын гијмәти әсас тутулмалыдыр.; әлавә тапшырыг дүзкүн јеринә јетирилмәдикдә имлаја верилән «3» гијмәт өз гүввәсиндә сахланылмалыдыр.

Әлавә тапшырыглары гијмәтләндирәркән ашағыдакылары рәһбәр тутмаг мәсләһәт көрүлүр:

Әкәр әлавә тапшырыг бүтөвлүклә јеринә јетирилмишсә, **«5»** балла гијмәтләндирилир. Тапшырығын ¾ һиссәси јеринә јетирилмишсә, о, **«4»** гијмәтә лајиг көрүлүр. Ән азы јарысы јеринә јетирилән тапшырыға **«3»** гијмәт верилир. Тапшырығын јарыдан азы јеринә јетирилдикдә **«2»**, һеч јеринә јетирилмәдикдә исә **«1»** балла гијмәтләндирилир.

3. ИФАДӘ ВӘ ИНШАНЫН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ

IV—VIII синифләрдә ифадә вә инша јазылар програмын «Рабитәли нитгин инкишафы» адлы бөлмәсиндәки тәләбләрә ујғун олараг апарылыр.

Мәтнә јахын ифадәләрин һәчми: IV синифдә —100—150 сөз V синифдә—150—200 сөз; VI синифдә—200—250 сөз; VII синифдә 250—300 сөз, VIII синифдә 350—450 сөз.

Синиф иншаларынын мәсләһәт көрүлән тәхмини һәчми: IV синифдә 0,5—1,0 сәһифә, V синифдә 1—1,5 сәһифә, VI синифдә 1,5—2,0 сәһифә, VII синифдә 2—2,5 сәһифә, VIII синифдә 2,5—3,5 сәһифә.

Иншанын һәчми илә әлагәдар јухарыда көстәрилән нормалара мүтләг тәхмини бахымдан јанашылмалыдыр; чүнки иншанын һәчми бир сыра амилләрдән, хүсусән мөвзунун характериндән, иншанын үслуб вә нөвүндән, шакирдин үмуми инкишаф сәвијјәсиндән, ишләмәк габилијјәтиндән вә с. асылыдыр. Бүтүн бунларла јанашы, әкәр инша нәзәрдә тутулан һәчмдән бир јарым—ики дәфә чох оларса, мүәллим јазы ишинин гијмәтини артыра («5» гијмәтдән башга), бир о гәдәр аз оларса, азалда биләр. Ифадә вә инша јазылар васитәсилә ики груп бачарыг вә вәрдишләр јохланылыр:

1) мөвзунун мәзмунуну ача билмәк вә бу мәгсәдлә дил васитәләриндән нечә истифадә олунмасына аид бачарыглар;

2) дүзкүн јазы гајдалары вә грамматик нормалара аид бачарыг вә вәрдишләр (јазы саввады).

Буна көрәдир ки, бүтүн синифләрдә ифадә вә инша јазылара ики гијмәт верилмәси лазым көрүлүр: әввәлинчи гијмәт онун мәзмунуна вә нитг чәһәтдән формалашдырылмасына, икинчи гијмәт исә савад сәвијјәсинә верилир. Һәр ики гимәт Азәрбајҹан дили фәнни үзрә гијмәтләр сырасына дахил едилир. Лакин јазы иши шакирдләрин әдәбијјатдан билијини јохламаг мәгсәдини дашыдыгда әввәлинчи гијмәт әдәбијјата аид едилир.

Ифадә вә иншанын савад сәвијјәсини гијмәтләндирмәкдә, башлыча олараг, јохлама имлалара аид гијмәт нормалары әсас көтүрүлүр. Јохлама ишинин мәзмунуну вә нитг чәһәтдән формалашдырылмасыны гијмәтләндирәркән исә ашағыдакы критеријалар рәһбәр тутулмалыдыр:

Гијмәт	Мәзмунуна көрә	Савадлылығына көрә
1	2	3
«5»	1. Иншанын мәзмуну мөвзуја там ујғундур. 2. Фактик сәһвләр јохдур. 3. Мәзмунун ифадәсиндә ардычыллыг (плана ујғун олараг вә ја план верилмәдән) көзләнилмишдир. 4. Иншада шакирдин сөз еһтијатынын зәнкинлији, мүхтәлиф морфоложи категоријалардан вә синтактик	Сәһвләрин һәдди: 1 орфографик вә ја 1 дургу ишарәси, јахуд грамматик сәһв.

1	2	3
	конструксиjалардан истифадә бачарығы ачыг һисс едилир. 5. Инша ваһид бир услубда jазылмышдыр, дилинин ифадәлилиjинә көрә фәргләнир. Jазы ишиндә 1 мәзмун вә 1 нитг сәһви гиjмәтә тә'сир көстәрмир.	
«4»	1. Инша әсасән, мөвзуjа уjғун jазылмышдыр (мөвзудан әһәмиjjәтсиз дәрәчәдә кәнара чыхылмышдыр). 2. Мәзмуну әсасән jахшыдыр, лакин бә'зи фактлар о гәдәр дә дәгиг деjил. 3. Фикрин ифадәсиндә ардычыллыг әһәмиjjәтсиз дәрәчәдә позулмушдур. 4. Иншанын дили лексик вә грамматик бахымдан кифаjәт дәрәчәдә зәнкиндир. 5. Jазы ишинин услубунда ваһидлик вардыр, ифадәлилик һисс олунур. Иншада 2-дән артыг олмаjараг мәзмун вә 3 нитг сәһви гиjмәтә тә'сир көстәрмир.	Сәһвләрин һәдди: а/2 орфографик вә 2 дурғу ишарәси; jахуд 1 орфографик вә 3 дурғу ишарәси; jахуд 4 дурғу ишарәси (әкәр орфографик сәһви jохдурса) сәһви; б/2 грамматик (грамматик-услуби) сәһв.
«3»	1. Иншада мөвзудан кәнара чыхылдығы, мөвзунун алаjарымчыг әһатә олундуғу ачыг-ашкар һисс едилир. 2. Jазы иши, әсасән, гәнаәтләндиричидир, лакин арада бә'зи фактик сәһвләрә, гејри-дәгигликләрә jол верилмишдир. 3. Фикрин ифадәсиндә ардычыллығын позулмасы һаллары өзүнү көстәрир. 4. Шакирдин лүғәт еһтиjаты касыбдыр, синтактик конструксиjалардан истифадә бахымындан нитги jекнәсәгдир. 5. Jазы ишинин услубунда ваһидлик jохдур, дили ифадәли деjил (вә jа кифаjәт дәрәчәдә ифадәли деjил). Инша 4-дән чох олмаjараг мәзмун вә ән чоху 5 нитг сәһви гиjмәтә тә'сир көстәрмир	Сәһвләрин һәдди: а/4 орфографик вә 4 дурғу ишарәси (I синифдә 5 орфографик 4 дурғу ишарәси) сәһви, jахуд 3/5, 2/6, 1/7 нисбәтиндә орфографик вә дурғу ишарәләри сәһви; б/4 грамматик (грамматик-услуби) сәһв.

1	2	3
«2»	1. Инша мөвзуjа уjғун jазылмамышдыр. 2. Чохлу фактик сәһвә jол верилмишдир. Jазы ишиндә ардычыллыг башдан-баша позулмушдур, фикирләр арасында рабитә jохдур. 4. Шакирдин лүғәт еһтиjаты чох касыбдыр, чүмләләринин һамысы гыса вә вә jекнәсәгдир, сөзләрдән онларын мә'наларына көрә истифадә етмәкдә бир чох сәһвләрә jол верилмишдир. 5. Иншада услуб ваһидлиjи позулмушдур. Jазы ишиндә 6-jа гәдәр мәзмун вә 7-jә гәдәр нитг сәһви гиjмәтә тә'сир көстәрмир.	Сәһвләрин һәдди: а/7 орфографик вә 7 дурғу ишарәси сәһви jахуд 6/8, 5/9, 8/6 нисбәтиндә орфографик вә дурғу ишарәси сәһви; б/7 грамматик (услуби) сәһв.
«1»	«2» гиjмәт үчүн мүәjjән едилмиш нормадан артыг мәзмун вә нитг сәһвләринә jол верилмишдир.	Орфографик, дурғу ишарәси вә грамматик сәһвләрин һәдди «2» гиjмәт үчүн мүәjjән едилмиш нормадан артыгдыр.

ГЕЈД. 1. Әкәр иншанын һәчми нәзәрдән тутулан нормадан бир jарым—ики дәфә артыг оларса «4» гиjмәт үчүн мүәjjән едилмиш нормативи (орфографик, дурғу ишарәси вә jа грамматик сәһвләрин мигдарыны) бир ваһид, «3» гиjмәтин нормативини исә 2 ваһид артырмаға иҹтиjар верилир. Мәсәлән, белә һалда иншанын савад дәрәчәси 3 орфографик, ики дурғу ишарәси сәһвинә вә 2 грамматик (грамматик—услуби) сәһвә, jахуд 2/3/2, 2/2/3 нисбәтиндә олан сәһвләрә көрә «4» балла гиjмәтләндирилир; 6—4—4, 4—6—4 jахуд 4—4—6 нисбәтиндә олан сәһвләринә көрә исә иншаjа «3» гиjмәт верилир. «5» гиjмәтин верилмәсиндә иншанын һәчмчә бөjүклүjү нәзәрә алынмыр.

2. Иншанын там мүстәгил jазылмасыны, орижиналлығыны, мәзмун, гурулуш вә нитг бахымындан долғунлуғуну вә с. нәзәрә алараг мүәллим jохлама ишини (иншаны) биринчи гиjмәтини бир бал артыра биләр.

Имла jазыларын гиjмәтләндирилмәсинә даир бөлмәдә сәһвләрин һесаба алынмасы илә әлагәдар шакирд тәрәфиндән апарылан дүзәлишләр вә еjнитипли сәһвләрә мүнасибәт һаггында верилмиш көстәришләр ифадә вә иншанын гиjмәтләндирилмәсиндә дә нәзәрә алынмалыдыр.

4. ӨЈРӘДИЧИ ЈАЗЫЛАРЫН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ

Јохлама јазылара нисбәтән, өјрәдичи јазыларын (мүхтәлиф типли чалышмаларын, јохлама характери дашымајан имлаларын) гијмәтләндирилмәсинә даһа чидди јанашмаг тәләб олунур.

Өјрәдичи јазылары гијмәтләндирәркән ашағыдакылар нәзәрә алынмалыдыр:

1) шакирдин мүстәгил ишләмәси дәрәчәси, 2) тә'лимин мәрһәләси, 3) ишин һәчми.

Әкәр бурахылмасы еһтимал олунан сәһвләрә даир әввәлчәдән хәбәрдарлыг едилмишсә, «5», «4» гијмәтләр сәһвсиз јазыја вә ја өз сәһвләрини шакирдин өзү дүзәлтдији јазыја верилир. Бу ики гијмәтдән биринин сечилмәсиндә мүәллим јазы ишинин фәргләнмәси вә диггәтлә јеринә јетирилмәсини, мәзмунлу олмасыны вә с. нәзәрә алыр.

Мүәллим бачарыг вә вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси мәгсәдини күдән илк јазы ишини (јахуд һәм илк, һәм дә икинчи јазы ишини) өз мулаһизәсинә көрә анчаг јохламагла кифајәтләниб, гијмәтләндирмәјә биләр.

Тамамилә мүстәгил јеринә јетирилән јазы ишләрини) ифадә вә иншалары) мүәллим јохлама јазылар үчүн мүәјјән едилмиш нормалар үзрә гијмәтләндирилмәлидир.

Ифадә, инша вә бу кими башга ири һәчмли өјрәдичи јазыларын да гијмәтләрини мүәллим журнала көчүрүр вә јекун гијмәтләрин верилмәсиндә онлары нәзәрә алыр.

Өјрәдичи јазыларын, еләчә дә синиф јохлама ифадә вә иншаларын апарылмасы просесиндә шакирдләрә «Орфографија лүғәти»ндән истифадә етмәјә ичазә верилир.

5. ЈЕКУН ГИЈМӘТЛӘРИНИН МҮӘЈЈӘНЛӘШДИРИЛМӘСИ

Һәр рүб үзрә (јухары синифләрдә јарым ил үзрә) вә бүтөвлүкдә дәрс или үчүн јекун гијмәтләри верилир. Бу гијмәтләр Азәрбајчан дилинин бүтүн саһәләри үзрә шакирдин һазырлыг сәвијјәсини, јә'ни һәм нәзәри материалы нә дәрәчәдә мәнимсәдијини, һәм әлдә етдији практик бачарыглары, һәм нитгинин инкишафы вәзијјәтини, һәм дә орфографик вә дурғу ишарәләри савадыны үмумиләшмиш шәкилдә әкс етдирмәлидир.

Шакирдләрин јекун гијмәтләрини механики јолла, јә'ни орта ријази гијмәт чыхармаг јолу илә мүәјјәнләшдирмәк олмаз. Бу гијмәтләр мүәјјәнләшдириләркән мәһз һәмин әрәфәдә шакирдин фактик һазырлығына даир көстәричиләр әсас тутулмалыдыр. Бүтүн дәрс или мүддәтиндә мәшғәләләрә шакирддә чидди мүнасибәт јаратмағы тә'мин етмәк үчүн онун чари мүвәффәгијјәтләринин нәтичәләри (шифаһи чавабларына верилән гијмәтләр, өјрәдичи вә јохлама јазылары нә дәрәчәдә јеринә јетирмәси) јекун гијмәтләрин верилмәсиндә хүсуси олараг нәзәрә алынмалыдыр.

Азәрбајчан дилиндән вериләчәк јекун гијмәтләри мүәјјәнләшдирәркән чари јохламаларда шакирдләрин вәрдишләринә (орфографија, дурғу ишарәләри вә нитг вәрдишләринә) верилән гијмәтләр мүәллимин диггәт мркәзиндә олмалыдыр. Әкәр рүб, јарым ил вә ја ил әрзиндә шакирд әксәр јохлама имлалардан, еләчә дә савадына көрә ифадә вә иншалардан мәнфи гијмәтләр («2», «1») алмышса, онун јекун гијмәти мүсбәт ола билмәз.

Бу «гијмәт нормалары» IX—X синифләрдә апарылан јазы ишләринин гијмәтләндирилмәсиндә дә әсас тутулмалыдыр. Нәзәрә алынмалыдыр ки, һәмин синифләрдә имланын һәчми 200 сөзә гәдәр (IX синифдә 160,—180, X синифдә 180—200), иншанын һәчми исә 6 сәһифәјәдәк артырылыр (IX синифдә 3,5—4,5 X синифдә 4—6 сәһифә).

Јухары синифләрдә јазы ишләринә верилән биринчи гијмәт «әдәбијјат» графасына көчүрүлүр, икинчи гијмәт исә шакирдин савадына (орфографик, дурғу ишарәләри вә грамматик савадына) верилир.

IV—VIII синифләрдә Азәрбајчан дилиндән дәфтәрләрин апарылмасы вә јазы ишләринин јохланылмасы һаггында.

Бүтүн јохлама јазы ишләри хүсуси дәфтәрдә—јохлама јазы дәфтәриндә апарылыр. Һәмин дәфтәрләр мәктәбдә сахланылыр. Синиф вә ев јазы ишләри үчүн бир, јахуд ики (№-ли, 2 №-ли) дәфтәр ајырмаг мәсәләсини мүәллим өзү һәлл едир. Өјрәдичи ифадә вә иншаларын ајрыча дәфтәрдә апарылмаси тәчрүбәси дә мәгбул һесаб едилир.

Јохлама јазыларла әлагәдар сәһвләрин тәһлили мәшғәләләриндә бүтүн јазы-позу ишләри синиф дәфтәриндә (синиф вә ев ишләри үчүн нәзәрдә тутулан дәфтәрдә) апарылыр. Бу, ики чәһәтдән әһәмијјәтли һесаб едилир: 1) шакирд сәһвләр үзәриндә ишлә әлагәдар синифдә апарылмыш чалышма материалларыны евдә бир даһа нәзәрдән кечирмәк имканы әлдә едир вә 2) әлавә ев тапшырыглары үзәриндә ишләркән онлардан (синифдә јеринә јетирдикләри чалышмалардан) мүәјјән истигамәт алыр.

Јохлама имлалар мүәллим тәрәфиндән нөвбәти дәрсәдәк, ифадә вә иншалар исә 3—4 күндән кеч олмајараг тәсһиһ едилмәлидир.

Јохланылан јазы ишләриндә шакирдләрин бурахдыглары бүтүн сәһвләри мүәллим ашағыдакылара әсасланараг гејд едир вә дүзәлдир:

а) IV синифдә мүәллим гүввәтли шакирдләрин орфографик сәһвләринин алтындан анчаг хәтт чәкир, дүзәлиш вермир. Зәиф шакирдләрин исә мүәјјән сәһвләринин (шакирдин өзүнүн мүстәгил олараг тапа билмәјәчәјини еһтимал етдији сәһвләрин) алтындан хәтт чәкмәклә бәрабәр, үстүндә лазыми орфограмы јазыр.

б) V—VIII синифләрдә дә сәһвләрин тәсһиһиндә бу гајда әсас тутулур. Лакин сәһвләри шакирдләрин өзләринин тапа билмәсинә истигамәт верән әввәлинчи гајдаја (сәһвин алтындан јалныз хәтт чәкилмәсинә) тәдричән даһа чох үстүнлүк верилир.

в) Фактик сәһвләрин алтындан дүз хәтт, нитг (үслуб) сәһвләринин алтындан исә далғалы хәтт чәкилир, лазым кәлдикдә, сәһифәнин кәнарында бу вә ја дикәр сәһвә аид шәрти ишарә гојулур, мүәјјән гејдләр едилир (мәсәлән, «Тәкрардыр», «Ајдын дејил» вә с.)

г) Ифадә вә инша јазыларынын савад дәрәчәсинә аид сәһвләрин мигдары нөвләринә көрә беләә көстәрилир: (2—1—2, јахуд 1—6—4), әввәлинчи рәгәм орфографик, сонракы дурғу ишарәси, даһа сонракы исә грамматик) вә ја грамматик—үслуби) сәһвләрин мигдарыны билдирир. Јазы ишинин гијмәтләри исә 5/4, 4/3 вә с. шәклиндә гејд олунур.

Редаксија hej'əти: Ə. Əфəндизадə (редактор), А. Абдуллајев, М. А. Асланов, А. Бабајев, Һ. Ејвазов, Ч. Əhмəдов, А. Һүсејнов, З. Сəмəдов, А. Еминов (редактор мүавини).

Техники редактор З. Гəдимова.

Чапа имзаланмыш 8/VI-1976-чы ил. Кағыз форматы 60×84 $^{1}/_{16}$=3,5 кағыз вəрəги, 6,61 чап вəрəги. ФГ 19465. Сифариш 1942
Тиражы 13.500.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күч. 58. Телефон 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нəшријјаты мəтбəəси.

25 гәпик

76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск — 2

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу
«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1976